

MEEMAMSA KAUSTHUBHA

(Vol- IV)

(A Commentary on Jaimini Sūtra)

By

KHANDADIVA

EDITED BY

P. B. ANANTHA CHARITH

SANSKRIT PANDIT,

Printed and Published

by the Proprietor Sri S. Jaganatha Prasad,

CONJEEVERAM,

1904

(Copy Right Reserved)

P. B. R. 1 - 2 - 0

मीमांसा कौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः)

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्धयेण
खण्डदेवेन विरचितः,

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

॥ कांची ॥

१९०४

भस्य पुनमुद्रणादिविषये मुद्राशाळाधिपस्यैवाधिकारः ।

इदानीं मेतन्मूल्यम् १—१—०

मीमांसाकौस्तुभ द्वितीयाध्याय प्रथमपादस्थानां
सूत्राणां अकारादिक्रमेण सूची ।

सूत्राणि-

पृष्ठांकः

अर्थात्	(२-१-४२) ९४
अर्थेनापकृष्येत देयतानामशोदनापस्यगुणभूतात्वात्	(२-१-१४) ७०
अर्थेकावादेकं चाहपम्	(२-१-४५) ९५
अनर्थकस्य तद्वचनम्	(२-१-३६) ७८
अनाम्नातेष्वमन्वावम्	(२-१-३४) ८७
अनुशंगोवाहपस्यमाप्तिः	(२-१-४७) १०३
अन्यस्वार्थःप्रतीयते	(२-१-३७) ७९
अपिक्ताप्रयोगस्यामर्ष्यात्	(२-१-३१) ८३
अपिक्ताश्रुतिसंयोगात्	(२-१-२४) ७७
अभिधानधकर्मण्यत्	(२-१-३८) ७९
आभितायाप्रयोगस्य	(२-१- ५) ८
गीतिषुषामाणया	(२-१-३६) ९०
गुणध्यानर्थकभ्रयात्	(२-१-३८) ७३
गुणाप्येव्यपदेशः	(२-१-४३) ९४
शोदनापुनरारम्भः	(२-१- ६) ३६
तद्योदकेषु मन्वाणया	(२-१-३३) ८५
तथाप्याग्यापुरेभ्योः	(२-१-१९) ७४
तदर्थंयाज्ञोक्तवत्त्वस्य शेषभूतत्वात्	(२-१-१९) ५९
तानिदेषं गुणध्यानभूतानि	(२-१- ७) ५०
तुल्यश्रुतिपाद्वैतरे श्रुतमंस्यत्	(२-१-१०) ५९
तेषःश्रुतवार्थवशेन	(२-१-३५) ८९
एवमे	२-१-३३ १ ७५

श्रीरस्तु ।
श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

मीमांसाकौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।)

अपूर्वाधिकरणम् ।

१ - (सू) भावार्थाः कर्मशब्दा स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैषल्लभो
वि [भि] धीयते ॥ १ - १ - १ ॥

एष मुक्तेषु धर्मप्रमाणेषु अधुना प्रमेयभूतं धर्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्रापि धर्मप्रमाणेषु क्तेषु अर्था देवताप्रमाणप्रतिपाद्यो धर्म इत्येषं सामान्यतो धर्मस्वरूपावगतावपि कास्त्रचैन तदनवगमादिदानो धर्मस्वरूपस्य विशेषतो यगत्यै तद्वतानेकावच्छयो भेदो निरूप्यते । अतश्च उरुसर्गापवादाभ्यां भेद एवाध्यापार्यः । तत्रापि प्राधान्येन भावनाभेदो निरूप्यते । धात्वर्थभेदस्तु तस्तिरुच्यर्थ, अवच्छेदकाभूतधात्वर्थभेदेन तदवच्छिन्नभावनाया भेदस्य शब्दान्तराधिकरणे पक्ष्यमाणत्वात् । इदं च प्रायिक, अत एव धात्वर्थभेदाभावेपि गुणादिप्रमाणेना पतन् भावनाभेदोपि गुणफट्टाधिकारैर्गोक्रियत एवेति पक्ष्यते । अपूर्वभेदस्तु भावनाभेदानुनिष्पादितया । अतिदि व्यापाररूपभावनामेदे फट्टभेदार्थानावा द्वयापारभेदस्य फट्टभूता पूर्वभेदतिद्धिः सुलभैष । अतश्च धात्वर्थभेदापूर्वभेदयो भावनामेदतिद्धयर्थावाफट्टावरूपःपेपि प्राधान्येन भावनाभेदस्यैव शब्दान्तरादिभिः बहुभिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यत्वात् एष एवोप्यापार्यः । तत्र च मानार्थाना मेपतिद्धिर्धिति न्वायेन प्रमाणनिरूपणस्य धर्मस्वरूप

निरूपणं प्रति हेतुत्वात् तदनन्तरं भेददास्मिन् नायुक्तः । अंगत्वादि-
निरूपणस्यापि प्रमाणाधीनत्वे सत्यपि भेदपेक्षत्वस्याप्यधिकत्वा-
दयमेव भेदनिरूपणावसरः । तत्रच प्रतिपाद्यस्य भावनाभेदस्या पूर्व
भेदाधीनत्वात् अपूर्यस्यच साक्षाद्भावनाजन्यत्वाभावेन दारीभूतधात्वर्थादि-
जन्यत्वप्रतीतिः तद्वेदादेशे भेदोवसीयते, नान्यथा, व्यापकाभावे व्याप्त्या
भावस्य नियतत्वात् । धात्वर्थादीनां च पूर्वजनकता फलकरणात्वा-
धीनेति प्रथमं फलसम्बन्धएव किं धात्वर्थस्य, उत सोमादिद्रव्यस्ये-
ति विचार्यते ।

यद्यपिच “ ग्रीही न वदन्ति, ग्रीही न्प्रोक्षति ” इत्यादेः द्विती-
ययैव ग्रीहादेः कर्मावाद्यधारणात् परिशेषेणैव धात्वर्थस्य करणात्वा-
द्यगते, “ दध्ना जुहोति ” “ बुध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ” इत्यादेश-
होमस्य मामत्वेन अधिधेयत्वात् विधेयस्य गुणस्यैव करणत्वाद्यगते
रसन्देहाभावेन नोदाहरणत्वम्; अतएव एतदधिकरणापवादभूते-
‘ तानि द्वेष ” मित्यादौ इन्द्रियकामाधिकरणेच तयो रुदाहरणत्व-
मेष्टम्; तथापि “ स्तमेन यजेत ” “ सौर्यं च हं निर्वपेत् ब्रह्मध्वं
उकाग ” इत्यादौ किं होमादीनां फलभावनाकरणत्वं उत धात्वर्थ-
यैव तदिति विचार्यते ।

अत्रच - अपूर्यभेदोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वात् अपूर्यभेदस्य
व्याख्यायार्थभूत भावनाभेदफलत्वात् पादाध्यायसंगती स्पष्टे । अनन्तरात्
सुधाद्यवदानानां कार्यविशेषेनिरूपितेसंप्रति स्वर्गादिरूपकार्यस्य करण-
विशेषनिरूपणा इष्टव्या । एतद्विचारीषोढ्घातत्वेनापि किं सर्वेषामेव
फलभावनाकरणत्वं, उत इतरपदार्थविशेषितस्यैकस्यैवेति चिन्तनीयम् ।

तत्र प्राथमिकभावनासम्बन्धस्य हि तावत्सर्वेषामेव पदानां वि-
जान्तिनोपि सम्मतत्वात् पार्ष्णिक्ः फलान्वयोपि सर्वेषामेवा गृह्यमा-
णविशेषत्वात् द्रव्यमुचितो नार्थैकस्यैव फलान्वय इतरेषान्तु तदर्थ-

रवमिति । नहि गृह्यते विशेषो यदेकस्यैव करणात् त्रेतरेपामिति,
समानपदभ्रुत्वा धात्वर्थस्य कारकभ्रुत्वा सोमादीनामपि चाविशेषेण
फलभाषनाकरणत्व मतीतिः, सति सम्भवे प्रधानान्वय[वाधस्या]स्य
न्यायपरवाच्च । एकस्य फलान्वयिनः फलगुणान्वये वैकल्पस्य मत्वधे-
लक्षणाया वा प्रसंगापत्तेः । अतश्च सर्वेषां फलसाधनावादेकेनापि
धाक्येन तत्तत्करणभेदभिन्न भावनाविधानोपपत्तेः सत्रे एकै-
कस्य फलभोक्तृत्वयवदेकैकस्य प्रत्येकमेव फलसाधनता, तावत्फलार्थि-
नस्तु सद्द प्रयोगेपि नक्षतिरितिकेचित् । भिन्नप्रयोग विधिविहितानां
सहप्रयोगे प्रमाणाभावेन रक्षा[र्थानेक]धत्वेन काम्यकर्मणामिव विकल्पपथे
त्यन्ये । यस्तु तस्तु द्रव्यक्रियादिरूपेणकरणानां भेदेपि तेषां परस्पर-
रक्षापेक्षत्वात् भावना भेदकत्वानुपपत्ते रेकस्यां च भावनायां तृती-
यादि षष्ठेन करणानां निरपेक्ष्यावगमस्य रुणैकहायन्योरिव द्रव्यक्रिययोः
परस्परापेक्षाय स्वाभाव्येन तृतीयाद्यवगत निरपेक्ष्यस्य चोपादेयतावत्कर-
णातिरिक्त विषयत्वाभ्युपगमात् दशादिष्वैकपदोपादानाभावे प्येक-
याम्योपादानात् साहित्यमतीति स्तस्यचोपादेयगतावेन विवाशितत्वा
रसमुच्चित साधनावाभावेपि साधनानां समुच्चयोपपत्तिरिति प्राप्ते-

अनेकादृष्टकल्पनापत्ते न सर्वेषां फलसम्बन्धः । तथाहि-फल
सद्भावनाभेदांगीकारे तावत्पक्षद्वये षण्दृष्टभेद स्स्पष्टएव । भावनैस्यांगी-
कारेपि सापि परमापूर्वक्ये तत् तत्करणजन्योत्पत्त्य पूर्वभेदावयवभाषा
दनेकादृष्टकल्पना । नच-करणानां परस्पररक्षापेक्षत्वेन क्रमिकाया
भाषा देकमेघोत्पत्त्यपूर्व कल्प्यतामितिवाच्यम् , तृतीयादिनावगतस्या
न्योन्य निरपेक्षकरणत्वस्य कार्यनिरूपितत्वावयवभाषात् फले फला
पूर्वेषा तदसम्भवेनोत्पत्त्यपूर्व निरूपितत्वावगते स्तद्वेदस्या परिहार्य
त्वात् । अत एव दधियपोपागयोः क्रमिकायाभावेप्युत्पत्तिवाक्यावगत
निरपेक्ष्यत्वादेवोत्पत्त्य पूर्वभेदांगीकृतः श्रीगुरुचरणैः । अतोनेकादृष्ट

रूपरक्षा, जन्यत्वमात्रवा, सस्कारकत्ववा ? नाद्य, तथा सति यागस्यापि फलजनकत्वावश्यम्भावात् तस्यचापूर्वमन्तरेणानुपपत्तेः । नहि यागसो-
मयो रेका पूर्वजनकाय सभवति । अपूर्वस्य शक्तिरूपरक्षेण शक्तिमद्भेदे
भेदस्वावश्यकत्वात् । नद्वितीयः, यागानुष्ठानस्य निष्प्रयोजनात्पत्तेः ।
नह्यस्येन्द्रियकामादिहोमस्य प्रयोजनान्तर कल्पमस्ति । अतश्च तस्य
फलान्तरकल्पने पुनरदृष्टान्तरकल्पना तदवस्थैव । नापितृतीयः,
यागस्यावघातादिव सस्कारकस्यायोगेन मोक्षवादिषु ददृष्टद्वारकत्वा-
वश्यम्भावात् । अतश्च यागस्यफलसम्बन्धे तस्मादेवापूर्व । सोमादेस्तु
सत्यपि प्राथमिके भाषमाकरणत्वे पाष्टिकफलसम्बन्धांगीकारे अपूर्वा-
न्तरकल्पनापत्तेर्दृष्टविधया यागसम्बन्धएव पाष्टिकवांगीक्रियते, तेना
दृष्टकल्पना लाषवार्थं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध ।

अयमेवसाधो धातूपपदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारेण[मुखेन]सूत्रकृतोक्त ।
ये[ए]षामुच्चारणएव स्वैवाच्ये[स्वैवाच्ये]निष्पन्नरूपस्योपलब्धि तानि ना-
मानि, तस्मात्तेभ्यस्साधनावाक्षा, परा दूरे, नास्तीति यावत् । तदुच्चारणकाले
एव तदर्थाणां सिद्धत्वमतीते स्त साधनत्वेन यागादिविधानं
नदृष्टविधयोपपुज्यत इत्यदृष्टकल्पम् । येषान्तुत्पत्तौ उच्चारणकाले, स्वैर्य-
प्रयोगोनाविद्यते स्वार्थोनाविद्यतइतियावत्, तान्याख्यातानि, तस्मात्तदर्थेभ्यो
निष्पन्नरूपत्वेन प्रतीयमानेभ्य साधनावाक्षा श्रुतिप्रतीयेत ।
अतस्तत्साधनत्वेन विधीयमान सोमादि दृष्टविधयैवोपपुज्यत इति
अनेकादृष्टकल्पनाभावाद्वात्वर्थादेव फलमिति भावः ।

ननु - सम्भवत्यपूर्वाख्या घान्तरव्यापारद्वारा फलकरणत्वे
क्रियारूपाश्रय व्याप्यत्य विना फलकामनायां सत्या स्वतएषा पु-
र्वात्पत्तिद्वारा फलोत्पत्तिप्रसंगेन विधिवैयर्थ्यप्रसंगात् आश्रयावांशो
पत्ते राश्रयस्यापि गुणनिष्ठ कृति फलजनकतानिर्वाहात्पत्तेन दृष्ट-
विधयैव इन्द्रियकामहोमस्य फलान्तराभावापि सोमाद्यगवोपपत्तेर्ना
नेकादृष्टकल्पना, सत्यामपिचा नेकादृष्टकल्पनायां सत्यपिच गुणनि-

एकार्थतानिरूपितं यागनिष्ठं करणत्वव्यवहाराकृते गौरवे सोमादीना-
मपि भावनावच्छेदकत्वात् विशेषात् प्रथमसूत्रोक्तं धात्वर्थस्यैव भावना
वच्छेदकत्वं नैवोपपादितं, इत्यत आह -

१ - सू - अश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥ २ - १ - १ ॥

यद्यपि तावत् प्राथमिकभावनासम्बन्धं वेद्यायां सोमादे-
रपि करणत्वमविशिष्टम् । तथापि पार्थिवः फलसम्बन्धो य-
द्गतं प्राथमिकभावनासम्बन्धं बोधकप्रमाणबलवत्त्वं तस्यैव चकतु
मुच्यते नान्यस्य धात्वर्थस्य । तथाहि - यद्यपि तावत्सोमा-
देः करणत्वं श्रुत्या, लक्षणयाच धात्वर्थस्य । तथापि प्रत्ययार्थस्य
भावनायां प्रवृत्त्यर्थं प्रति "स्योस्तु प्रत्ययं प्राधान्येने" इति स्मृत्या प्रा-
धान्यस्यानुशाखितत्वात् ग्रीही न वदन्तीति च त् प्राधान्येऽवगते या-
गस्य श्रुत्यैव तद्गतावोपपत्तिः ।

नच - प्राधान्यस्यानुशाखनेपि प्रत्ययस्य भावनामात्र एव शक्तिक-
ल्पनेन तत्प्राधान्यस्य लक्षणादिनापि भानोपपत्तौ तत्र शक्यव्यवह-
ारात् न ग्रीही न वदन्तीति च प्राधान्यस्य श्रौतार्थनागस्य श्रौतार्थमिति
वाच्यम् । सत्यपि प्राधान्यस्य लक्षणिकात्वे परिपूर्णं पदं पदान्तर-
णान्वेतीति न्यायेन सोमादिपदानां भावनापदान्वये तस्य परिपूर्ण-
त्वापेक्षणात् ततः पूर्वमेव यागादेरगतावगते तदुत्तरभाविनः सो-
माद्यगत्वस्य दौर्बल्यात् । अतश्च यथैवाग्नेयादिवाक्ये ऽष्टावपादादीनां
करणत्वस्य लक्षणिकात्वेपि उपजात्यावेन पूर्वभावितात् तदुत्तरभाविं श्रौ-
तमपि ग्रीहीभिर्पजेते त्यादौ ग्रीहीणां करणत्वं परम्परासम्बन्धेनैव
निर्वाह्यते, एवं सोमादे रपीति सिद्धं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धं रसो
मादीनां तदर्थंतेति । प्रयोजनानुसारेण फलसम्बन्धपक्षे विहितयोः
क्रियाद्रूपयो रसम्बन्धे, वाक्ये चकत्वोत्तरं नाप्ये ततः पूर्वमपि न

प्रतिनिधुपादानं, उभयो रदृष्टार्थत्वेन प्रयाजादिषु प्रतिनिध्यभावात् ।
 प्रारब्धप्रयोगा परिष्मापननिमित्तदोषपरिहारार्थं तु यत्किञ्चिदनियत
 द्रव्यक्रियोपादानेन प्रयोगसमापन मिष्टमेव । नचैतावता तस्य प्रति
 निधित्वं, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन प्रतिनिधित्वानुपपत्तेः । एवं
 सोमादेः फलसम्बन्धपक्षेपि तस्या दृष्टार्थत्वात् तदप[चादे]चारे न तत्प्र-
 तिनिधुपादानं । प्रक्रान्तसोमप्रयोगस्तु यत्किञ्चिदसदृशमपि द्रव्यं गृ-
 हात्वा समापनीय एव । प्रधानाभावे कथं प्रयोगसमाप्तिः? शिष्ट
 गर्हणान्यथानुपपत्त्या प्रयोगसमाप्तिं प्रति कामनादिव प्रयोगप्रक्रमस्या
 प्यनुष्ठानकत्वस्य षष्ठे षष्ठप्रमाणत्वेन प्रधानसत्त्वासत्त्वयो रकिञ्चित्कर
 त्वात् । नह्यत्र प्रधानफलं स्वर्गाद्यत्पद्यते, यत्प्रधानासत्त्वे नोत्पद्यते
 त्याशंस्येत, तस्यतु सांगादेवोत्पत्ते नै तादृशे विषये उत्पत्तिसम्भवः ।

यत् नित्यस्थले प्रत्यत्रावर्धंसादि, ताकाम प्रधानाभावे नोत्पद्यतां;
 नत्वेतावता शिष्टगर्हणान्यथानुपपत्तिकल्पित दोषपरिहारार्थं प्रयोगो न
 समापनीयः, प्रयोगारंभस्यैवानुष्ठापकस्य सत्त्वात्; अतो यत्किञ्चिद्रव्यमुपा
 दाप प्रयोगसमापन युक्तमेव । नचैतावता प्रतिनिधित्वं, सदृशनियमे
 प्रमाणाभावेन तत्थानुपपत्तेः । सिद्धान्ते तु सोमादे दृष्टार्थत्वेन युक्तं स्त
 दपचारे प्रतिनिधिः ।

यत् मूले "श्वेनोद्भिदादिपदानां नामतासिद्धिरपि विचारप्रयो-
 जनम्, श्वेनादिपदार्थस्य फलसम्बन्धे धात्वर्थसामानाधिकरण्या स
 म्भवात् श्वेनादिपदानां नामत्वं, अतएव तद्विचारोपस्थां देतदधिक
 रणोत्तरं द्रष्टव्य" इत्युक्तम् । तदनादरात् । तथाहि- न तावद्रूपविधिव
 रिराकरणार्थानां मत्वर्थलक्षणादिहेतूनां एतदधिकरणा पूर्वमसम्भ
 वः, एतदधिकरणपूर्वपक्षिणोपि यागवता सोमनेत्येवं मत्वर्थलक्षणा-
 या विशिष्टविधिगौरवादेश्च सोमादिवाक्ये भवत्प्रांतीकार्थत्वेन त-
 द्धिया उद्भिदादिवाक्ये उद्भिदपदार्थस्यापि यागरूपत्वांगीकारौचित्यात्

ककृताच्च, तदा कश्चक स्तयजनानुभवसाक्षिकतया पच्यादौ प्रतीय-
मानस्य व्यापारसमूहस्य वाच्यावकल्पना मपह्नोतुम् । अतश्च सर्वं
स्यापि फलानुबूढस्य यत्रादेर्धातुनैवोक्त्या दाख्यातार्थत्वात्सम्भवेन
प्रत्ययवाच्याया धातुव्यतिरिक्तभावनाया असम्भवः । नचैव तिष्ठ-
र्थाभावः, फलव्यापाराश्रयस्यैव कर्मकर्त्रादिरूपस्य तिष्ठर्थत्वात् ।
तत्रापि फलव्यापारयोर्धातुलभत्वादाश्रयत्वमेव लघवत्वात्तत्र
तावच्छेदकम् । एव मेकत्वादिसंख्यापि तिष्ठार्थं, यतमानादि
फलाच्च लटाद्यर्थः, प्रवर्तनाच्च लिटाद्यर्थः । तत्र फलव्यापारं प्रति
विशेषण, कर्म च फलं प्रति, कर्ता व्यापारं प्रति, सख्या कर्तुं
कर्मविशेषण, फलादियन्तु व्यापार एव, तथेधानुभवात् । अतश्च
सर्वत्र व्यापारविशेषक एव बोधः । नचैव “ प्रकृतिप्रापयौ प्राप-
यार्थं सद् द्रव्यं स्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्ये ने ” इति स्मृत्या प्रत्यया
र्थस्य प्राधान्यावगतेः कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विशेष्यतेति वाच्यं,
“ भावप्रधानं माख्यात ” इति निरुक्तस्मृत्या भावशब्दवाच्यव्या-
पारस्य प्राधान्यावगतेः, तस्य च “ धात्वर्थं केवलः शुद्धो भाव
इत्यभिधीयते ” इति त्रैपाकरणस्मृत्या धातुवाच्यत्वावगतेः, विशेष
स्मृत्यनुरोधेन सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः स्मृत्वादिविषय
त्वेन व्याख्यानात् ।

वस्तुतस्तु नेयं प्राथम्यार्थप्राधान्यस्मृतिः । प्रत्ययार्थत्वाव-
च्छेदेन प्राधान्यनियामिका, लिङ्गसंख्यादेः प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्रा-
धान्यानगीकारात् । नापि प्रधानस्य सतः प्रत्ययार्थत्वनियमपरा,
“ सर्वप्रधानानि नामानी ” इति स्मृत्या लिङ्गसंख्यादीन्प्रतिप्रधान-
स्यापि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । किन्तु यत्रैव प्रमा-
णान्तरेण सुषर्षस्य वरणत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यं प्रसि-
द्धम्, तदनुवादमात्रमिव स्मृतिरिति नानया व्यापारस्य धातुव्यति-
रिक्तभावनाया असम्भवेन । एवञ्च पचतीति यत्राख्यातस्थले एक

अथको विकल्पानुकूलो वर्तमानो व्यापारइति बोधः । पच्यत इति कर्माख्यातस्थलेच एकाश्रयका या विकल्पति तदनुकूला भावनेति । पचति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यादौ देवदत्ततण्डुलयोः प्रथमान्तयोः यथाक्रम माख्यातोपात्ताभ्यां कर्तृकर्मभ्या मभेदान्वयः । इतरकारकाणान्तु यथायोगं साक्षात्परम्परासम्बन्धेन व्यापाररूपे धात्वर्थ एवान्वय इति ध्येयम् ।

चैत्रेण स्थायत इत्यत्र भावाख्यातेषु कर्तृकर्मणो रप्रतीतेः संख्याप्रान्वितैव, धात्वर्थान्विता वा । नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादि विवक्षायां द्विवचनाद्यापत्तिः, अनुशास्त्रान्वयेन एकवचनस्यैव साधुत्वात् । यत्तु उद्देशिका भास्यन्त इति भाषेपि बहुवचनं, तद्भाष्यकारवचना द्वैत्रं साध्वित्यधगन्तव्यम् । अतश्च क्वचिदप्याख्या तस्य भावनावाचित्वाभावात् कथं तस्या समानपदश्रुत्या वरणत्वाधगति रिति चेन्न; - धातोः फले तदनुकूलव्यापारे च शक्तिकल्पनाया मपि धात्वर्थान्तिरिक्ताया भाख्यातवाच्याया भावनाया अनपेक्षत्वात् ।

तथाहि - अनुकूलव्यापारे धात्वर्थ इति वदतोनुकूलत्वं किं जनकत्वमात्र मभिप्रेतं ? प्रयोजकत्वसाधारणं वा ?

नाद्यः, विकल्पतिरूपफलजनकीभूत शरीरगतक्रियाविशेषजनकस्यात्मगतस्य प्रयत्नादे रूपक्षीणस्य फलाजनकत्वेन असंग्रहापत्तेः । नच तस्य पचतीत्यतो ननुभवादेव तदसंग्रहोप्यदोषः, पचति पाके यतति इत्येवंविधाविवरणा देवानुभवस्या पद्भौतु मशक्यत्वात् ।

नद्वितीयः, कृष्यादीनामप्यत्यन्तव्यवहितानां विकल्पति प्रयोजकत्वेन संग्रहापत्तेः । नच फलकारण तत्कारणीभूतव्यापारयो रेव मद्गणमित्यत्रापि किञ्चिन्नियामक मस्ति, उभयप्रवेशस्य गौरवप्रस्तत्वात् ।

नच फलानुच्छेदस्य शक्यतावच्छेदकत्वानगीकरणात् यत्र स्वाधस्सन्तपनवादीना तस्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् यावत्तु व्यापारेषु पक्षे प्रयोगमतीती तावतामिव वाच्यत्वकल्पना छातिप्रसंग इति वाच्यम् , एव तर्हि पचति पाके यतते पाक करोति पाकं भावयतीत्यादिविवरणायत्नादीना पाका पृथक्करणेन यत्नादीनां पच्यो समग्रानुपपत्तेः ।

नच घञादिसमभिव्याहृतपच्यादेः फलमात्रबोधकत्वकल्पनादेश व्यापारस्य पृथग्विवरणोपपत्तिरिति वाच्यम् , तथात्वे व्यापारबोधक सामग्रीतो व्यापारबोधप्रसक्तौ तद्वाध प्रति घञादिसमभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पना गौरवापत्तेः । तिष्ठादिसमभिव्याहृतधातुत्वस्यैव व्यापारगततावच्छेदकत्वकल्पने च कार्यकारणभावद्वयकल्पनस्य शक्यतावच्छेदकगौरवस्य चापत्तेः । घञादिसमभिव्याहृतधातुतः व्यापारात्तुभवापत्तापत्तेः च ।

नच विवक्षितस्यैव कारकव्यापारस्य पचिनोपादानात् यत्नादीनां विवक्षाविरहादेश पृथक्करणोपपत्तिरिति वाच्यम् ; देवदत्तः पचति दधदत्त पाके यतते इत्यत्र देवदत्तनिष्ठयत्नादे विवक्षावश्यम्भावात् , अन्यथा भवन्मते धानुपातव्यापाराश्रयत्वाभावा देवदत्तस्य प्रथमान्तत्यानुपपत्तेः । नच देवदत्तनिष्ठव्यापारान्तरविवक्षया तदुपपत्तिः , तथा सति पचतीत्यत्र भवन्मते यत्रबोधकशब्दाभावेन विवरणयेच्छायां यत्नानुधादानुपपत्तेः ।

अतो वयं पचतीत्यत्र भासमानोपि यत्नादिः न पच्यर्थ इत्यभ्युपगन्तव्यम् । कस्तर्हि पच्यर्थ इति चेत् ? फलावच्छिन्नो व्यापारविशेष एव , यो वस्तुतः फलजनकः । फले तज्जनकव्यापारविशेषेच तदुक्तरीत्येव वा अतिरिक्ता शक्तिः , तयोस्तु जन्पजनकभावस्यसर्गवच्छिन्नः । अस्मिन् पक्षद्वये द्वितीयार्थं फलाश्रयार्थं , ननु फलमपि , तस्य धातुनैव लभात् ।

अथवा व्यापारविशेषस्य धातोःशक्तिः, ननु फलेपि, गौरवात् ; द्वितीयायास्तु फलमर्थः, नत्वाश्रयत्वमपि, तस्य प्रकृतिप्रत्यय समभि व्याहारादेव बोधोपपत्तेः ; नन्वेवं त्याजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, संयोगानुकूलं हि कर्म गमेरर्थः, विभागानुकूलं त्यजेः, तद्यदिकर्ममात्रं धात्वर्थः फलसामान्यं च द्वितीयार्थः तदाऽऽजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, तथा च ग्रामंगच्छतीति वक्तव्ये ग्रामन्वजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत् ? भूमिधातु समभिव्याहृत द्वितीयाया स्वयोरूपफलविशेषबोधकत्वं त्यजि समभिव्याहृतायाश्च विभागबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिकल्पनेन उक्तातिप्रसंग निरासात् ।

यस्तुतस्तु विजातीय फलानुकूलताव द्रव्यापारविशेषनिष्ठा फलानुकूलान्तिमव्यापारनिष्ठाया यागत्वादिजाति स्खण्डोपाधिरेव वा तत्तत्फलजनकतावच्छेदकतया सिद्धा तत्तद्धानुशक्यतावच्छेदिका सर्वा तत्तद्धारार्थः । एवं कर्मत्वकर्तृत्वादिकमपि क्रियाजन्यफलशक्तित्वादि समनियतं जातिरूप मखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमंगीकृत्य तस्यैव द्वितीयार्थतावगन्तव्या । अतएव व्यासज्यगृत्तिकर्तृत्वं देवतात्वंचेति सिद्धान्तोपि संगच्छते, अन्यथा भाश्रयभेदेन कृति व्यक्तिभेदस्यावश्यकत्वात् कर्तृत्वैक्योपपादानुपपत्तेः । तस्य च ससम्बन्धिकत्वांगीकारात् निरूपकापेक्षायां करणादिना निरूपकेणान्वयोपि तानुपपन्नः । अस्मिन् पक्षे फलानुकूल व्यापारार्थकेषु पद्यादिषु प्रयोज्य व्यापाररूपस्य फलस्य नावयं शब्देनैव भावनापेक्षा, पाकत्वादिसमनियतस्य विकल्परूपानुकूलत्वादिधर्मस्या क्षेपेणैव भानोपपत्तेः । एवं प्रयोज्यव्यापाररूपफलवाचिष्वपिधातुषु भवति विक्रियतीयादिषु वाच्येन विकल्परूपत्वादि सामान्येन स्वसमनियतस्य प्रयोजक व्यापारजन्यत्वस्याक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्न तदंशे शब्द व्यापारकल्पना युक्ता । अतएव भयत्र विवरणेन नियमेन तेषामुल्लेखः । नहि पचतीत्यस्य विकल्पना विक्रियतीयास्य वा कृत्या विवरणं क्वचि त्रियतं इत्यत्रे । दत्तान्ते

ज्यप्रयोजकव्यापारयो रन्यतरवाचिषु धानुषु इतरमतीति राक्षपेणैवेति न तस्मिन्नापि शब्दव्यापारकल्पनावसर । अत एवोक्तं वार्तिककृता “ कदाचि दाभिर्धापमानवर्माशक्तचाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारं स्वयमाक्षिप्त प्रयोज्य व्यापार च प्रयोजकव्यापारमात्रं विवक्ष्यते, घटं करोत्योदनं पचतीति कदाचि दाक्षिप्तप्रयाजकव्यापारं प्रयाज्यव्यापारमात्रं घटो भवति विकल्पाद्यन्ति तण्डुला ” इति । तास्तिद्ध फलानुकूलयावद्वापारविशेषवर्ति अन्तिमव्यापारवर्तिषा पावत्वयागात्वादिजातिरखण्डोपाधिर्वा तत्तद्वातुशक्यतावच्छेदक शक्ततावच्छेदक च तत्तद्वातुत्वमिति । अतश्च फलानुकूलव्यापारसमूहस्य पचपर्थत्वेऽपि तदनुकूलस्य यद्वादिर्धापयथ त पृथक् क्रियमाणस्य धात्वथवायोगात् विवरणवेलायाश्च भासमानस्य भानकारणजिज्ञासाया धातोरन्यत्रव्यापृतत्वात्, पारिशेष्यात् तिबादेरेव तद्वाधवत्वमिति निश्चीयते । तत्र पचति पाक भाषयतीति अनुकूलव्यापारवाचिणिजन्त भूधातुना विवरणात्सप्रादकलाववाच्चातुकूलव्यापारस्य तिङ्गो ननु यत्रमात्रं स्यो गच्छतीत्यादौ रथे यत्रासुम्नवेत् अव्यापकत्वात् । अत एव सवसाधारण्यना नुकूलव्यापार एव तिङ्गर्थः । नच पाकं करोतीति यत्रार्थकन कृत्रा विवरणात् तिङ्गोऽपि यत्रार्थकत्वं करोतिर्भावयति पर्यायत्वनं यत्रार्थकत्वात्सिद्धे । यथैव हि घटो भवतीत्यादौ भवनकर्तृत्वमिति पदस्य घटस्य तमपरो भावयतीत्यादौ भावयतिकर्मत्व, एव तमपरं करोतीत्यत्र करोतिकर्मत्वमपि । अतश्च भवत्यर्थं कर्तृकर्मत्वाविशेषात् करोतिर्भावयति पर्यायो न यत्रार्थकः । अतएव स्यो गच्छतीत्यत्रापि करोतिना विवरणमविशिष्टं ।

विच यत्रार्थकत्वे करोते यंततेरिया कर्मकतापत्तिः । अतश्च स कर्मकारवाक्यमकारवरूपधर्मभेदात्तत्र करोतिपरयो पर्यायत्व, अपितु भाषयति पर्यायत्वमेवेति, - तद्विवरणं मप्यनुकूलव्यापारवाचित्यस्य तिङ्ग-स्थापकम् ।

यत् पञ्चति पाकेयनते इत्येष पत्रेन विवरणं, तत् छाशपिकम्, संप्रादकलाघवानुरोधेन अनुकूलध्यापारे शक्तौ गृहीतार्या यत्रत्वेन तद्रोधरय लक्षणपांगीकारात् । यत्र सामान्यवाचकस्य पदस्य लक्षणयापि क्वचिद्विशेषपरत्वं, नतु यत्रादिविशेषवाचकस्य रथादिनिष्ठविशेषलक्षकत्व, जहस्वार्थलक्षणापत्तेः । अनौविकलृतिरूपकलोद्देश्यकपाकानुकूलो व्यापारसम्बन्धश्च तिष्ठत्यर्थः । तत्रच स्वानुगतस्यान्योत्पादक व्यापारत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणाख्याता द्रोधिपि सतद्विशेषरूपेण सतदितिकर्तव्यताविधिभ्यो योधा स तेषामपि वैषम्यमिति पापेसारपिमतानुयायिन ।

वस्तुतस्तु तत्तज्जन्मभेदेन सतद्रुत्पादकभेदेनच व्यापारत्वभेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वानुगतैकशक्तिरूपनानुपपत्ते स्तत्तद्विशेषविषयकतत्तच्छक्तिकल्पनंच सतदितिकर्तव्यताविधीना वैषम्यमपत्ते स्तेषां तात्पर्यसंप्रादकतागीकारेच अनेकशक्तिकल्पनस्य तावद्वक्ष्यभावात् लायवादेकत्रैव शक्ति रन्येषा लक्षणादिना विध्यन्तरेण वा बोध इत्यगीक्रियते । नच क शक्ति क लक्षणेऽथ नियामकाभावात्, पञ्चति पाके यतते पाक करोतीत्यदिविवरणस्यैव यत्र शक्तिप्रादकत्वात् । नच संप्रादकलाघवानुरोधेन अनेकशक्तिकल्पना युक्ता, गगापदस्यापि तत्र सदापत्तेः । यत्रापि गुरुभूतैक शक्यतावच्छेदकानुरोधेन एकशक्तिकल्पन, तत्रापि लघुभूतैकशक्यतावच्छेदकसम्भवे संप्रादकलाघवार्थं गुरुभूतावच्छेदकांगीकरणमन्याप्यमेव । संप्रादकलाघवच्छेदकप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेन तन्निष्ठगौरवस्य फलमुख्यत्वेना प्रामाणिकत्वात् । अतश्च यत्रत्वस्य जातिरूपत्वेन लघुवाच्छक्यतावच्छेदकत्व । नच यत्रत्वेन रूपेणभानाभाव, पञ्चविपाकेयतते पाकं करोतीति विवरणस्यानुभाषिष्वाभावात् ।

यत् कृत्रो नपन्नार्थकात्, भावयतिपर्यायावादिषुक्त, तत्र, या उपातपत्तं करोतीरपि यत्रार्थकात्वस्यैव लायवेनांगीकारात् । नच श

ञ्जतावच्छेदकस्य पदा वृत्तीयमानस्य तद्व्यपितु मशङ्काया र्वर्ध
 करोते र्वन्नार्यकत्व, प्रयत्नाभावे घातुरोगादिना स्पन्दमाने चैत्रे स्प-
 न्दानुकूलविजातीयशायुसंधे गरुषव्यापारस्यपि नाव स्पन्द करोतीति
 प्रयोगदर्शनात् यत्तार्थवत्त्वप्रतीति र्व्यापारजयत्वाविशेषेपि यत्तज्ज-
 त्वाजन्यत्वाभ्यामेव घटाङ्कुरयो कृताकृतव्यवहारदर्शनाच्च । मच्च
 र्वीजेनाङ्कुर कृत' रधो गमन करोति र्घाटीपाक करोतीत्यादौ
 अचेतनेपि प्रयोगात् अनुकूलव्यापारवाचित्वा, उभयविधव्यवहारसाधे
 शक्यतावच्छेदकलाघयस्यैव नियामकत्वात् । अचेतने कृत्वाश्रयाव
 व्यवहारस्तु अनुकूलव्यापारे लाक्षणिक । भन एव चैत्रयास्य
 प्रतीत्यपि शोभन. पाय करोतीत्यादौ शोभनाश्रित. पाकानुकूलो
 यत्त इत्येव प्रतीयत इति वैश्विदुक्तम् । अतो यत्त एव कृत्तर्प ।

यत्त कृत्तो यत्तार्थवत्त्वे यतते रिवाकर्मकतापत्ति । कृत्तव्य
 धिकरणव्यापारयाचकस्य हि धातो स्वकर्मकत्वम् । यथा - पच्यादौ,
 कृत्तस्योदननिष्ठत्वात् व्यापारस्य च देवदत्तादिनिष्ठत्वात् । अकर्मकेषु
 शयनासनादौ क्रियाफल्यो रेकवृत्तात्वात् न स्वकर्मकत्वम् । अतश्च
 यत्तजन्यकृत्तस्य कर्मण्यभावाद्यदेव यतति र्वकर्मक, तथैव कृत्तोपि
 स्यात् । अथ ज्ञानजन्यस्य ज्ञाततात्पर्यस्यैव कृत्तजन्यस्या प्युत्पत्ति
 रूपस्य तस्य कर्मणि स्वीकारात् ज्ञापानुवदेव कृत्तापि स्वकर्मकत्वात्
 ततो यतते रपि तदापत्ति । ततश्च देवदत्तेन त्रियते घट इति
 यत्त यतति धातोरपि कर्मणि लकारापत्ति । यतति यद्वा कृत्तोपि
 तदनापत्ति । घट करोतीत्यादौ घटे द्वितीयानापत्तिश्च । कृत्ताप्य
 कर्मकारवागीकारे " कर्मकारकर्मणा तुल्यत्रिय. " इत्येतात्सुत्रविहितस्य
 नाद्यनापत्ते त्रियते घट स्वय मेवशयनापत्तिश्च । तद्वदेव वा
 यत्ततेरपि तदापत्ति त्रियुक्तम्, - तच्च, यस्तुतो य फलव्यधिकरणो
 व्यापार इतद्वाचित्वा धातो स्वकर्मकत्व मभिप्रेत? क्रिया कृत्तव्यधि
 करणत्वेन व्यापारवाचकता भिप्रेता ?

नच , पच्यादेरपि फलविषक्षाया मकर्मवत्वागीकारात् सत्र फलव्यधिकरणत्वस्य धरतुत स्वत्वा दतिव्याप्ते । नच धैवक्षिका कर्मवत्त्वसत्त्वेपि स्वाभाविकाकर्मरक्षणगीकारात् स्वाभाविकसकर्म धरत्वलक्षणाव्याहृति , एवमपि पतरयादौ स्वाभाविकाकर्मके उत्पत्ति रूपस्य फलस्य यत्रन्यधिकरणत्वेना तिष्ठ्याप्ते रनिवारणात् ।

नच धारवर्धभूतफलसामानाधिकरण्यधैवधिकरण्ये एव साप्रयो लके, उत्पत्तिश्च न पतते रयोऽपितु फलसमानाधिकरणक्रियैवति धा- च्यम् , तथा धे करोतेरपि उत्पत्तिधैवचित्त्वेन फलभेदोपपत्त्या उक्त दोषानसमेत यत्त[फल]याचि धे बाधकाभावात् । भासनशयनादीना मपि फलादिकर्मयोगेन स्वाभाविकसकर्मकारण्ये क्षेत्रणास्यते मास इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं मातृकृत्यात् सत्र चफलव्यापारयो रेकनिष्ठया दुक्तलक्षणाव्याप्तश्च ।

अथ एव न द्वितीयोपि , फलव्यधिकरणत्वस्य धरतु स्वभावस्य लभ्यत्वेन धाच्यतागीकारे गौरवाच्च । अतो नेव सकर्मकाकर्मकाधयो निश्चित । किन्तु भविषक्षाविरहविशिष्ट कर्मावाक्षधातुत्व सकर्म- काधम् । अस्तित्वेद् घट करोतीत्यादौ कृतोनिधमन विवक्षार्था सत्त्वा कर्मपदावाक्षत्वात् । नतु पर्यायत्वेपि यतते वाकाक्षाया रशब्द विशेषधर्मत्वेन पर्यायत्वा वाचकत्वात् । अत्र यथैव धर्मवनिष्येत एव नानयत्तिपदापेक्ष किन्तु समागर्पवगारि द्वितीयैव त वाकाक्षा, तथा पर्याय वपि ह्यत्र एव कर्मावाक्षा नैपतते । अत्र च कर्माविषक्षायां पच्यादेर कर्मरत्नम विवक्षाविरह वैशिष्ट्याभावा दव्याहृत । ना सनादीनाच धातादिशोभविशिष्टाना कर्मावाक्ष वाद्विरुद्ध सकर्मत्वम् ।

एव यत्रैक एव धातुर्यान्तरे सकर्मार्थान्तरे वा कर्मवत् सत्रा प्येवस्यैव तत्तदर्थं प्रतिपादयत्वरूप धर्मवृत्त्यारेण कर्ममावाक्षत्व तदनावाक्षत्वे द्रष्टव्ये । यथा गृधातो प्रथम धरस्य प्रथमान

प्रकाररुशान्दद्विस्वावच्छिन्नं प्रति मयमान्तपदभ्यवोपपत्तिः
कारणमिति नियतः फलैः । तथाचो सम्भवति, कष्टैः पचति
द्विन्द्रियकामेषु जुहुयादितिवादी मयमान्तपदाभावेन व्यभिचारात् ।
मयःप्रादारेण - तासम्पादनं, अथाहारापेक्षया ऽऽनुशासननिषेद्ध
लक्षणाय लघुत्वेनाकारान्तैश्च फलकर्मलक्षणाव्याप्तात् । नद्यत्र द्वा
पुद्गेतीतिवत् स्वर्गकामरदानुपगमं किंतुं शक्यते, येन लक्षणातोपि
कारणं माशङ्क्येत, इन्द्रियकामरदेषा नन्वपपत्तेः । यत्तत्रवाच्यतेना
ध्वंसुः कर्ता लक्ष्यते, न सौ पूर्वमयमान्तपदोवाचः, योऽनुपपद्येत । अतो
लक्षणाकारणत्वेन फलकर्मणो स्तत्रैवाभेदान्प्रयत्नं स्त्रीणादिपदानां । युक्तं
चैतत् - उक्तयावा स्तमान्तपदभ्युपपत्तेः कर्माभ्यवोपपत्तेः । इतरथा
मिन्नरदोवाचैवाभ्यवोपपत्तेः गौत्वात् ।

एतच्च विभावय मृगो धावतीत्यादी महाभाष्यकाराभ्युपेतैक
धावतासां छाधुनापि मयमान्तविशेष्यकारणेनावकल्पते । तथाहि
न तावद्द्वय मृगस्य विभावनं प्रति कर्मत्वम्, द्वितीयात्तापपत्तेः ।
नच द्वितीयान्तपदाप्रादारेण कर्माकांक्षापूर्तिं, धावरभेदोपपत्तेः ।
अतो धावनभावनाया एव कर्मत्वं वाच्यम् । तच्च तदापपद्यते,
इति तस्य नान्यत्र प्रसारतथान्वयः । अन्यथा स्रुतं दुष्कारिताया
उभयान्वयानुपपत्तेः । भावनायाः मयमान्तं प्रति विशेष्यत्वेऽपि कर्म
साहचर्येण तस्या विभावनभावनां प्रति अन्यवोपपत्तिः । नच तदापि
तच्च द्वितीयापि शंकरा, स्वादिषिभक्तीनां प्रातिपदिकपरत्वस्य
नियतावेनाकारणरस्यशंकापुपपत्तेः । नच मृगतमगतयत्नस्य निर्यानु
मेपत्वेन भ्रमन्तेपि साक्षात्कारव्यभिचयनकर्मत्वानुपपत्तेः कथं मेक
धावतावोपपत्तिरिति वाच्यं, विभावनस्य साक्षात्कारव्यभिचयनभावनेन
निर्यानुमेपुःकर्मत्वस्याप्युपपत्तेः । घटितत्वेनिर्याना भावनाभ्रपत्त्य
रुसाहचर्यात् फलकर्मत्वैव विभावनकर्मत्वोपपत्तेः । अतोऽस्मन्मते एकवा

कियद्योपपत्तिरिति मुख्यविशेष्यैव भावना । एतेन भावनाया मुख्यविशेष्यत्वे पाकभावनाजायत इत्यस्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयोगापत्तिरिति दूषणमिष्टापत्त्यैव त्रिरस्तम् । अतएवोक्तं वाक्यपदीये “ बहुभ्यपि तिङन्तेषु साकांक्षेष्वेकदास्पता ” इति ।

किञ्च भवन्मते सर्वकारकाणां धात्वर्थे तस्य कालादेश्वभावनायां संख्याभावनायोश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वय स्वीकाराद्भ्युत्पत्ति वैचित्र्यकल्पनापत्तिः । तद्वरं चक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषां भावनान्वयान्गीकारादेकैव व्युत्पत्तिपुंक्ताकल्पयितुम् ।

एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनान्वयान्गीकारेपि भाष्यात्लक्ष्येकर्तरि कर्मणिवा तदन्वयइति न भावनाया मुख्यविशेष्यत्वं मित्यपास्तं, व्युत्पत्ति वैचित्र्यतादवस्थयात ।

किञ्चास्मिन् पक्षे “ भावप्रधानमाख्यातं ” इति स्मृतिविरोधः । तथाहि - न तादृशं स्मृतिः भावशब्दवाच्य भावनाप्राधान्यं प्रकृत्यर्थानेक्षया विधत्ते, तस्य प्रकृतिप्रत्ययविति स्मृत्यैवसिद्धेः । किन्तु यदाख्यातं शक्तिलक्षणासाधारण्येन भावनाख्यातया कालकत्रादिपर तत्र भावनायाः प्राधान्यं, नतु कत्रादेरित्येवं परम् । अतएव “ धात्वर्थः केषलशुद्धो भावइत्यभिधीयत ” इति व्याकरणस्मृत्या धात्वर्थस्यभाव परिभाषणेपि नास्मां निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन तद्ग्रणम् । तथासति धातोरेव भाव प्रधानत्वापत्त्या आख्यातशब्दस्य भावप्रधानत्वानुपपत्तेः । किन्तु गिजन्तस्य भुवोजन्तस्य व्युत्पत्त्या आख्यातार्थभावनायाः । वैयाकरण परिभाषणन्तु तच्छास्त्र विहितकृत्यविषयं, न निरुक्तविषयमपि, तस्य परिभाषारूपत्वेनान्यत्राप्युत्तेः । तदपि च नपुंसके । भावेक्तइत्यादौ तुशुद्धधात्वर्थं ग्रहणमेव नतु त्वत्त्वभाव्यं ग्रहणमित्येतदर्थम् ; नतु भावपदशक्यनियमार्थं, प्रवृत्तिनिमित्तादे स्तदनुपपत्तेः । नच “ सर्वमाख्यातजनानामे ” ति निरुक्तकारेणाभिधानात् आख्यातशब्देन धातु रेषोचरइति वाच्यं,

कृदन्तेधातौ च्छात्पातपदप्रयोगाभावेन भात्पातपदस्य धातुवाचिवानुपप
 ते । निरुक्तेनामनिर्वचने च्छात्पातशब्देन लक्षणयात्पातान्तस्यधातोर्ग्रह
 ण नानुपपन्नम् । अतएव तान्याख्या तानीति जैमिनिसूत्रेपि च्छात्पातशब्दे
 न लक्षणया उपातान्तधातोर्ग्रहणम् । एतावास्तुविशेषः, य जैमिनिसूत्रे
 भात्पातान्तरं विशेषण, तेनतिङन्तस्यैवधातोर्ग्रहण । निरुक्तेत्पलक्षण,
 सेनतत्रा तिङन्तधातुस्वरूपस्यैव । नन्वेतावता भात्पातशब्दस्यधातु
 वाचित्व, कृदन्तेधातौ पाकइत्यादी तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचिवानुप
 पत्तेः । अपितु तिङ्वाचित्वमय । अत भात्पातप्रतिपाद्यनेकपदार्थ
 विषये कस्य माधान्यमिति जिज्ञासायां भावनाप्राधान्यमनया स्मृत्या निय
 म्यते । एव " सार्वप्रधानानि नामा " नीत्यत्रापि अनेकार्थमतिपादके
 पु प्रातिपदिकापरनामभेदेषु नामसुपाचक्रोद्यावइत्यादिषु विभक्त्युपात्त
 सत्प्रधान्ययोगिनस्तत्पदाभिधेयस्य कर्तुरेव माधान्यं नतु पाककृते
 रित्ययमर्थोऽवगम्यते । नामत्वाविशेषेपि च यत्र घटादौपदे घटघटावरूप
 योऽभयोरपि अर्थयोर्विभक्त्युपात्तसत्प्रधान्ययोगिरूपत्वात्तत्रोभयो
 रपि शब्दत माधान्यं । अतएव भाकृत्यधिकरणेभिहित " यत्त[त्]ती
 [त्या]यादौ जातेरेव सत्प्रधान्यकारकान्वयोन्यत्रतु लक्षितव्यक्तेः जातिव्यतयो
 थ नवैशिष्ट्यावगाहोकोबाधः । किन्तु बोधद्वय शक्तिलक्षणाजन्य"मिति ।
 अतस्तत्रोभयोस्तत्प्रधान्यभूतत्वाद्बोधयोरपि प्राधान्य । तदेव भात्पातेनाम
 सुच अनेकार्थमतिपादकेषु अनया स्मृत्या प्राधान्य नियम्यते । सुधादिषु
 अनेकार्थमतिपादकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयिवात्कारकोदेरेवप्राधान्यम् ।
 नतु ङिगसत्प्रधान्ये । प्रधानभूतक्रियान्वयित्वं च क्रियान्वयिवाविरहे
 कारकाव्यवधानात् । क्रियाया, प्रधानत्वच क्रियापद विनाकारकाणां
 नैराकार्यपददर्शनात् । अतः प्रधानभूतक्रियान्वयिवात् सुषर्षकारका-
 देरेव प्राधान्यम् । ङिगसत्प्रधान्येस्तु समानाभिधान श्रुत्या तदन्वयि
 त्वम् । तत्र साक्षादयोग्यमिति पदश्रुतेर्योग्यतारूपङ्गिगाच्च पाठिकः
 प्रातिपदिकार्थं अन्वयवृत्ति प्रातिपदिकार्थस्यापि ङिगसत्प्रधान्ये प्रा

वस्तुवस्तु तत्रापि साक्षात्परम्परासाधारण्येन भावनायामेवान्वयः,
प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितात्वात् । धात्वर्थस्य तु भावनायामेवान्वयः, प्रकृत्यर्थ
त्वात् कारकात्वेन विवरणाच्च ।

किञ्च धात्वर्थस्याप्यत्र कारकात्वेनान्वयामात्रे तृतीयान्तानां ल्यो
तिष्ठोमादीनामनन्वयापत्तिः । नञ् साधुत्वायां भेदलक्षणायां वा
तृतीयेतिवाच्यं, करणत्वरूप श्रौतायां विवक्षायां कारणाभावात् । भेदे
लक्षणायां वा स्तुतीयायाः लन्दसिक्ताप्यदर्शनाच्च । धान्येन धनवानित्यादा
वपिच प्रधान्याभिन्नधनवानित्यर्थः, धान्यस्य धनसम्बन्धोत्पत्तिं प्रतिकरण
त्वात्पत्तेः दण्डेन घटो भवतीतिवत् लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अत
एव भासमानोपि धनधान्याभेदः पार्थिकान्वयलभ्यप्येति न तदर्थं
मपिलक्षणा । अतो लक्षणायाः क्ताप्यदर्शनात् तृतीयान्तनामधेयान्तुरोधे
नापि धात्वर्थस्य करणत्व मघ्न्यमंगीकर्तव्यं । अतएव धान्यकरण
त्वस्य पदार्थाविधया भासमानत्वात् धात्वर्थस्यापि करणत्वं न संसर्गबल
लभ्यं । अपितु धातुलभ्यमेव । अतश्च धात्वर्थो यागादिः करणत्वेना
न्वेति । तच्च कारकात्वात् भावनायामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं छटादिवाच्यः कालोपि पार्थिकान्वयलभ्य धात्वर्थद्वारा वा
साक्षात्सम्बन्धेनैव वा भावनान्वयी ।

एवं विधिरपि प्रवर्तनारूपः प्रधानभूतायां तस्यामेव भावनाया
मन्वेति जनकत्वसम्बन्धेन । संख्यायास्तु प्रतीत्यन्तुरोधात् अनुशास
नान्तुरोधाच्च भावनाक्षिप्त कर्तृत्वकर्मात्धान्यतरयोगित्त्वं । भावनादि
कर्तृत्वकर्माद्ये अखण्डोपाधिरूपे भाक्षिपत्ति । तेच स्वाश्रयमाक्षिपतः ।
कर्तृत्व कर्माद्ययोश्चाक्षेपलभ्ययोरपि शान्दाद्यस्त्रिङ्गपर्यं लक्षणा, ननु त
दाभयस्यापि । सर्वथैतत् विस्तरेण कथंचिकरणे निरूपयिष्यते ।

तच्च साधादिविकरणस्य लक्षित्वाद्या संख्या कर्तृत्वान्विता ।
यागादिविकरणस्य लक्षित्वाद्या संख्या कर्तृत्वान्विता । ननु तदाभयान्विता,

तस्याशाब्दत्वात् । अतएव दर्शपूर्णमासादावाश्रयभेदेऽपि कर्तृत्वैक्यादेकवचनं । क्षीमेवसानावित्यत्र प्रमाणान्तरानुसारात् अधिदानलक्षणा मंगीकृत्य संख्यानवय आश्रयश्चेति विशेषः । अतस्संख्यायाः कर्तृकर्माख्यातस्थले तावत् तत्रैवान्वयइति मूळानुयायिनः ।

अस्तुतस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितात्वात् सुखास्मृत्यु]भिहित संख्याया इहास्या अपि पाठिकान्वयलभ्य कर्तृत्वद्वारकः कर्मत्वद्वारकोऽपि परं परासम्बन्धेन भावनायामेवान्वयः । भाषाख्यातस्थलेऽपि भावनायामेवान्वयसंख्यायाः । यथा चैत्रेणसुप्यते स्थीयते इत्यादौ । अत्राह स्वापादिकृति स्तिरुषो खण्डोपाधिरूपः कर्तृत्वन्तु तृतीयाधः । अतएव चैत्रेणकिंकियते इति प्रश्ने सुप्यत इत्युत्तरसंगच्छते । अतः प्रतीत्यभावात् नात्र कृति स्तिरुष्येति परमत मपास्तम् । अतस्तत्र भावनायां साक्षात्सम्बन्धेनैव संख्यानवयः । नचैवं तस्याद्विवादिदिवक्ष्यायां द्विवचनापत्तिः, एकवचनस्यैव तत्र साधुत्वस्मृतेः तेनैव विवक्षितसंख्या लक्षणोपपत्तेः । नचैवं साक्षात्सम्बन्धेन विभक्त्युपात्तसंख्या योगित्वरूप सावतापत्तेः भावप्राधान्यानापत्तिः, सावतास्वीकारेऽपि भावत्वानुपायात् । अस्याद्विस्मृतौ भावस्य प्राधान्यमिति नियमः क्रियते नतु सावतिरिक्तस्येति संख्यादेरपि प्राधान्यमसंगात् । अतो भावत्वानुपायात् संख्या न्वयेऽपि न प्राधान्य क्षतिः । अस्तु वा कर्तृकर्मान्वयवद्धारत्वान्वयः पार्थिक संख्यायाः । अतो भाषाख्यातस्थलेऽपि साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि धारत्वार्थं द्वारैव भावनान्वयोपपत्तिः ।

यत्रतु गगने न स्थीयत इत्यादौ यत्रस्य बाधः तत्र घटो भवतीत्यादौ प्रथमान्तपदान्वयस्येवाश्रयत्वलक्षणायां कारणाभावात् धारत्वार्थं च संख्यानवयो नन्वितावा चेति केचित् ।

अस्तुतस्तु भावप्रधानस्मृत्या भाषाख्यातत्वाच्छेदेन भावनाप्राधान्यस्य सिद्धित्वात् तदन्वयानुपपत्ति रेषामाश्रयत्वलक्षणाधीजम् ।

एष कारणाव्यये स्वर्गैरूप्य भविष्यति । इतरथा कश्चिद्वावर्षे
 क्वचिदात्मपाताय इति श्रुत्वापिद्वयव्यवहारावन्ते । अस्मन्मते तु पुर्या
 व्यातपद्गम्ये सुषेन कारणाव्यय इत्यप्येकस्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वयोः
 म्नु भावनाया मेवान्ययः । तत्र कर्तृत्वस्य भावनाया मन्वयो
 विषाद एव । कर्मत्वस्य तु कर्मात्म्यात्म्येण यद्यथाचिन्ना तिष्ठा यत्र
 मयोपपन्नदृष्टशक्तात् तत्रान्यय इति मृष्टानुयायिनः । एष कर्मकर्तृ
 म्येतेषु पश्यते भोदन म्मयमेवोपादी कर्मण एव शक्यापारे कर्तृत्व
 विवक्षणा एवदृष्टशक्ता द्रष्टव्या ।

नेत्रिषु कर्मात्म्यात्म्येण फल प्राप्तनेपद्गम्य, ननु श्रुतिः,
 शशादिममाभिष्याह्नतिरु एव तत्र शक्तिपदात् । अत इतर भास
 माना श्रुति पर तृतीयाय, भोदनम्नु फल ज्ञान-वेत्तात्पादः । तत्र,
 एवमेव तिष्ठत्यस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वोचिपात् । भोदनान्यथाय
 फलस्य दृष्टशक्तायि शोषोपपत्तेश्च । तृतीयाया अपि कर्तृत्वरूपा
 एवोपाधयेव शक्ति नंतु श्रुती । तथात्वे तत्रापि कारणाव्ययावन्तेः ।

यस्मत्तस्मन् कर्मात्म्यातेषु न फलदृष्टशक्ता, कृताधेयात्पण्डरूपस्य
 कर्मत्वस्य स्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकत्वसम्बन्धेना स्वर्गांगीका-
 रात् । अत एव कर्मवर्त्रात्म्यात्म्येण कर्मात्मरूपा एवोपाधे
 रविप्रक्षणात् कर्तृत्वरूपा एवोपाधे रेधीदननिष्ठस्य उक्तपरम्परा
 सम्बन्धेन कृतावन्वयोपपत्ते न फलदृष्टशक्ता । नचैव एतादृशस्ये
 देवदत्तस्य साक्षात्सम्बन्धेन प्रथमानापत्तावपि तृतीयावन्तिः स्या
 द्येति चान्य, देवदत्तनिष्ठरतास्य तिष्ठानभिधानेपि श्रुतिनिष्ठवि-
 त्तवृत्त्यस्य तिष्ठभिहितत्वा दनभिहिताधिकारविहिततृतीयाया भा
 पादयितु मशक्यत्वात् । नच प्रथमेव तद्व्यापयेत, प्रथमाया स्तिहु
 पानसख्यान्यववाचितव्याप्तात्वेन व्यापकाभावे आपादयितु मशक्य
 त्वात् । अत एवसम्बन्धसामान्यवाचिनी पश्येय तत्र युक्ता ।

तदेवं सर्वकारकाणि प्रति भावनायाः प्राधान्ये तिदुपात्तकर्त्रादि प्रतिमुतरां प्राधान्यापत्तेः, तदनंगिकारे भावप्रधान माख्यातमिति स्मृतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वाद्भाषनाया एव मुख्यविशेष्यावमिति सिद्धम् ।

अतएव भावप्राधान्यस्मृत्या भावनायाः प्राधान्यावगमात् अ-
प्रधानभूतयोः कर्तृकर्मणो स्तल्लक्ष्यत्वम् । अन्यथा ते कृदन्तवदेव त-
द्वाच्ये स्यातां ननु तल्लक्ष्ये । तथाहि- यत्रैकस्मात्पदादनेकार्थं प्रतीति
स्तत्रानेक शक्तिकल्पनागौरवभिया एकत्रैवशक्ति रपरब्रह्मक्षणेति अ-
वश्यं मभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रथमं तावत्प्रधा-
नस्य लोकेवंदेच गुणभूताक्षेपकत्व दर्शनात्प्राधान्यमेव शक्तिनिया-
मकं भवसीयते । तदिह भावनायाः प्राधान्यपक्षे तदपेक्षितयोः
गुणभूतयोः कर्तृकर्मणो राक्षेपेणैव बोधोपपत्ते नान्तिरिक्तशक्तिकल्प
नावसरः । अत एव यत्र व्यभिचारान्नाक्षेपकत्वशक्तिः, यथैकत्वाद्वा,
तत्रानेक शक्तिकल्पनमपि । यदित्तु तयोरेव प्राधान्यं तत स्तयो
रेव शक्यत्वापत्ते भावनाया श्व गुणभूताया स्ताभ्यामेवाक्षेपसम्भवा
त् तस्या वाच्यत्वं युज्यते । अत एव कृदन्तस्थले पाकः एक
मित्यादौ पचिधातोः पाकमात्रवाचित्वेपि प्रत्ययस्य कृतिकर्त्रादि
रूपानेकार्थबोधकस्य एव शक्तिरिति नियामकापेक्षायां सत्त्वप्रधा
नानि नामानीति सत्त्वरूपस्य कर्त्रादेरेव प्राधान्यावगमात् तत्र श-
क्तावधारितायां गुणभूतायाः कृते राक्षेपेणैव बोधोपपत्ते नान्ति
रिक्तशक्तिकल्पनम् । नचैवं तस्या मशाब्दत्वेन पाकादिरूपकार
कान्तयानापत्तिः, आख्याते एकावान्ययार्थं कर्तृकर्मणोरिव कृदन्तस्थले
कारकान्वयार्थं कृते लक्षणांगीकारात् । नचैवमपि लाघवात् कृता
वेव शक्ति रस्तु, लाघवस्याप्यंगनिष्ठस्य दीक्षणीया मुख्यत्वस्येवांग
गुणविरोधघापेन भौकचित्करत्वात्, प्रधानस्य पुरस्कर्तृकात्वेन
सत्र शक्ता घवधारिताया मनवच्छिन्नाया शक्ते रयांगा द्वच्छेद-
कापेक्षायां तद्गत गौरवादे हतरकाल प्रतीतिकत्वेन फलमुख्यत्वाच्च ।

अतएवानेकार्थं प्रतिपादकेपि घटादिपदे घनान्मतरार्थं प्राधान्यं निपा-
 मकाभाषं स्तत्रैव छापयस्या कृत्यधिकरणं घृत्पादितस्य नियामकत्वम् ।
 नादे घटं घटावयोः प्राधान्यनियामकं किञ्चिदस्ति, पूर्वोक्तविधयो
 भयोरपि सावभूतत्वेन स्मृतेर नियामकत्वाद्दुभयोरपि क्रमिकत्वेन
 बोधद्वयांगीकारेण वैशिष्टयान्नगाहनात् प्रतीतेरप्य नियामकत्वाच्च ।
 कृतसुतु पूर्वोक्तविधया प्राधान्यस्यैव नियामकत्वाद्युक्ता कर्त्वादीशक्तिः,
 ननु कृतौ । भाषकृतसुतु पाकइत्यादी पाकपदमात्रेण कृतिप्रतीती पाकः
 क्रियते इति पृथक्कृति वाचकपदं समभि व्याहारानुपपत्ते र्धात्वर्थं
 मात्रं प्रतीतावपि कारकान्वयार्थं काष्ठरोदनस्य पाकइत्यादावपि जायते
 क्रियते इति वा क्रियापदाभ्याहारेण वाच्यपूरणं द्रष्टव्यम् । युक्तश्चेत्तत्,
 धात्वर्थस्यापि स्वजनकीभूत व्यापाराक्षेपकत्वं सम्यग्धात् । अतः
 कृदन्तस्थले कृतिप्राधान्याभावात् अवाच्यत्वव्यतिरिक्तस्थलेपि भाष-
 नामाधान्याभावे अवाच्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, भाषमाधान्यबोधक-
 स्मृतिविरोधापत्ते रकृतत्वात् ।

किञ्चास्मन्मते निपातोपसर्गं प्रातिपदिकातिरिक्तं शब्दगभ्योऽ-
 स्तुत्तुपाल्लिङ्गसंज्ञातिरिक्तोर्थः तस्यकारकशान्दशुद्धिवाचच्छिन्नप्रति-
 लिङ्गानन्वयविभावनाविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितिः कारणमिति
 एकमेव घृत्पादत्वात् बहुना संप्रदाह्लाप्यं । अन्यथाहि तत्कारकादीनां
 धात्वर्थं तस्यैव काळादीनां भावनायां तस्यासंज्ञापायाच्च मध्यमात्
 इत्यनेकघृत्पातिकल्पनागौरवम् ।

अत्र च कार्यतावच्छेदके निपातोपसर्गाणां समभिध्याहृतार्थान्वयं
 विना स्वार्थाबोधकरत्वादायं विशेषणम् ।

अतएव तेषु क्रियासमभिध्याहारेणैव तस्यैवान्वयः, यथानिबन्धेषु
 मन्त्रः, अन्यसमभिध्याहारे तन्वयेनापि । प्रातिपदिकार्थस्यापि घटपटावादे
 स्तुत्तुत्वं प्रायेवान्वधात् द्वितीयम् ।

यत्र तु दधीत्यादौ सुब्लोप इत्यत्र प्रातिपदिकान्वयस्यैव दधिक
 मत्वादे व्युत्पत्त्यन्तरेणैव भावनान्वयेऽपि न क्षतिः । अत्र चाग्नेयोष्टाकपाठ
 इत्यादौ तद्धितोपात्तस्य देवतावरूपस्य कारकस्य तद्धितोपात्तद्रव्या
 न्वयविनापि क्रियान्वयिनः प्रातिपदिकार्थेष्वपि व्युत्पत्त्यन्तरेण तदगी
 कारा श्लोक्तव्युत्पत्तिभगः । अतएव कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन यत्र
 तद्धितसमासादिवृत्ति यथा उपगमः राजपुरुषइत्यादौ तत्र क्रियान्व
 यभाषेऽपि पुरुषादाद्यन्वयोनानिष्टः ।

यत्र तु कारकत्वसम्बन्धेन वृत्तिः यथा आग्नेयइत्यादौ तत्र प्राथमिक
 क्रियान्वय विना कारकत्वायोगात् वृत्तेषु पार्थक्यसम्बन्धनापि निर्वाहोप
 पत्तेः नादावेषोष्टाकपाठसम्बन्धोऽपि तु भावनान्वयसम्बन्धद्वारक एवासी ।
 विचारयित्वा चैतत्पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थं । सुब्रुवात्तल्लिङ्ग
 सख्ययोस्तुर्बर्षकरणत्वाद्यन्वयिन उक्तविधशब्दगम्यत्वा तन्निवृत्त्यर्थ
 वृत्तियम् । मयमान्तस्थलेषु प्रातिपदिकार्थस्यापि प्रथमयोपस्थितस्यैवान्व
 यार्थीकारा प्रातिमसगः ।

एवं षष्ठ्यादीनामपि कारकत्वातिरिक्तेनापि सम्बन्धेन निमि
 त्तवद्भावनान्वयार्थीकारा दतिमसगो निराकर्तव्यः ।

अर्थपद च पदजन्योपस्थितिर्विशेषपरं । तेन यागादेः करणत्वान्व
 यिनो भावनान्वयेऽपि न क्षतिः । कारणतावच्छेदकेऽपि कारकाणां भाव
 नापदोपस्थापितभावनान्वयापत्तेस्तद्व्याप्त्यर्थं लिङ्गान्वयतीति विशेषण ।
 अत एवोदने भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाप्रत्यय योपात्तभावनया मोदनादे
 स्सम्बन्धेऽपि तस्याल्लिङ्गान्वयिवात् नोक्तव्युत्पत्तिविधातः । नञ्च मेक
 स्मिन् वाक्ये भावनाद्वयसत्त्वात् कस्यां केषां कारकाणामन्वय इत्येषां
 नियामकाभाषः , योग्यताया भासते स्तात्पर्यस्य च नियामक
 त्वात् । एवं गच्छेत्यादौ प्रत्ययार्थस्यापि शब्दादिविकरणार्थभूतायामेव
 तस्यामन्वयः । तस्मादेकैव व्युत्पत्त्या बहूनां समहाह्लावचम् ।
 अस्तु वा प्रकारीभूत तत्तदर्थभेदेन व्युत्पत्तिभेदः । तथापि परिपूर्णपद
 पदान्तरेणान्वेतीति न्यायेन मथमावगतयागादिव्युत्पत्तिवेलाया भावना

विशेष्यत्वस्य उपस्थितत्वेन तत्रैव विशेषणज्ञानरूपसामग्रीत्त्वात्
 स्वर्गादिपदार्थान्तराणामपि प्रवारतया जन्वपद्युत्पत्तिकल्पना, नान्यत्र,
 अन्यगतमुल्लेखविशेष्यत्वस्या नुपस्थितत्वेन विशेषणज्ञानाभावात् । अत
 एवविधलाघवा दपि भावनायामेव साक्षात्परम्परया वा योग्यतानुसारेण
 स्वर्षेण मन्वयः । परम्परासम्बन्धस्थलेषु पार्ष्टिको धात्वर्थादिसम्बन्ध इति
 न कोपि दोषः । नच पार्ष्टिकबोधस्यपि श्रुतशब्दजन्यत्वाद्बुद्धयस्य
 न्तरकल्पनातादृशस्थम् , पार्ष्टिकबोधस्य योग्यतत्तत्समस्तपदकल्प
 नया अनुमितपदजन्यत्वेन बुद्धयस्यन्तरकल्पनानापत्ते । निवृत्तपदा
 ध्याहार प्रतिश्रुतशब्दस्य कारणत्वन्तु तथापि सम्मतमेव । इतरथा
 अय घटोस्ति जल मानेय मित्यतो घटकरणवजलानयन मित्येवं
 विधार्थप्रतिपादकपदाध्याहारानापत्ते । पदान्तरकल्पनाकृतन्तु गौरवं
 कार्यकारणभावकल्पनाभावात् फलमुक्त्वाच्च न दोष मावहति ।
 तत्राप्याकांक्षायोग्यता तात्पर्यादिघशात् तत्तत्पदार्थ एव पार्ष्टिकान्वय
 स्तत्तत्पदार्थस्येति नाव्यवस्थापि । स्पष्ट श्राय मर्यां भावार्थोधिकर
 णादौ तत्र तत्र ।

नचैवं राजपुरुषो स्तीत्यत्र क्रियान्वयोत्तरं पार्ष्टिकस्तात्पर्यादि
 सत्त्वे राजपुरुषयो स्वस्वामिभावादिरूपो भेदसम्बन्धोपि ब्रुच्येतेति
 वाच्यम् , अनुभवानुरोधेन नामप्रयोज्य तदर्धप्रकारक तदर्थादिशे
 ष्यकान्वयबोधस्या भेदविषयावभिति नियमांगीकारात् । राजपुरुषयोः
 पार्ष्टिकान्वयबोधस्या प्यस्मन्मते नामजन्यत्वाभावेपि स्वजन्यशाब्दबोध
 अनुमेयशब्दजन्यत्वेन नामप्रयोज्यत्वमस्तीतिपुक्तम् तस्या भेदविष
 यावम् । पर च नामार्थयो स्तदभेदान्वयबुद्ध्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया निवृत्त
 बुद्ध्युत्पत्तिकल्पनं, प्रयोज्यावस्य जन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् ।

राज्ञः पुरुषोस्तीत्यादौ तु षष्ठ्यर्धनामार्थयो रन्वयस्य पार्ष्टिकाया
 प्राभेदविषयत्वमसंगः । अत एव तत्राभेदस्य बाधितत्वादेव षष्ठ्य

धो नाभेदसम्बन्धेन पुरुषे-वेति, अपितु भेदससर्गैव । अभेदभ्रम
दशाया पर तादृशवाक्या त्पाष्टिकाभेदबोधवारणार्थं सुप्रयोज्य तदर्थ
प्रकारक नामार्थविशेष्यकबोधस्य भेदससर्गविषयत्वम् , स्तोत्र
पञ्चतीत्यादौ अभेदाधार्यं च सुप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशे
ष्यकबोधस्था भेदविषयत्वम् , दाधि पश्यतीत्यादौ भेदससर्गबोधार्थं
च शुद्धप्रातिपदिकप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशेष्यकबोधस्य
भेदविषयत्व, मित्याद्यनुभवानुसारेण कल्प्यम् ।

नचैवविधव्युत्पत्तिकल्पनाद्यगभावे किमिति शाब्दबोधविषयत्व
मेव परेषा मिव नागीक्रियत इति वाच्य ससर्गविशेषनियामक
व्युत्पत्तीनां तुल्यत्वेपि तत्ताद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानियामकव्युत्प
त्तीनां भेदाभावेन अस्मन्मतस्य लघुत्वात् ।

नच भवन्मनेपि पाष्टिकान्वयप्रकारटानियमार्थं तत्तत्कल्पनावश्य
भावः, इतरथा सोम प्रति यागस्याहण्य प्रत्येकदायन्या वा प्रकारता
पत्ते रिति वाच्य, यस्य यद्वोधाव्यवहितपूयवाधे साक्षात्सम्बन्धेन
विशेष्ये प्रकारता तस्य निराकाक्षत्वादेव तदुत्तरबोधे-य प्रत्य
प्रकारयत् ।

अत एव यस्य यद्वोधाव्यवहितपूयबोधे परम्परासम्बन्धेन विशेष्ये
प्रकारता तस्यैव परम्पराघटनताद्यगत्यै तदुत्तरबोधे-य प्राय[पि]प्रकारत्व
यागीकदायन्यादे हि स्वर्ग-तपौ प्रति द्वितीयवाधे साक्षादेव प्रकारता
घ्न तृतीयवाधे सोमाहण्ये प्रति प्रकारता । अपितु सोमाहण्यपोरेष
परम्परया भावना ऋष प्रतिच प्रकारयो परम्पराघटनानुगत्यै याग
मेकदायनी या प्रति प्रशारव, तयोश्च तद्वलादेव विशेष्यत्वम् । इत
रथा सोमाहण्यपादिगत परम्परासम्बन्धानिर्वाहात् । अत एव यस्य
प्रकारस्य विशेष्यत्वान्धये यो घस्तुत परम्परासम्बन्धरूप तस्यैव तत्त्वे
नाद्यगत्यै तद्व्युत्पत्तयदायन पाष्टिकान्वय-शब्देनाद्यगम्येत, ननु
यतिवाधे-य-येन । अत एव राउ पुदशोस्तीत्यत्र प्रातिपदिकार्थ

भूतस्य राज्ञ प्यष्टचर्थे निरूप्यतासस्रगणे प्रवारस्तयावितस्य नाथो
 ग्यतानिश्चयाभावदशाया पुरुषेणाभेदान्वय पाठिक, निरूप्यता
 सस्रगंस्याभेदाघटितत्वात् । अत एवारूप्यकरणत्वस्य द्रव्यपरिच्छेद
 द्वारैव ऋष प्रति प्रवारत्वात् तस्यैवैकह पत्नी प्रति पार्थिवोन्वय ,

साधकोष परमनुमानादिना, नतु तदर्थे तद्वाचकशब्दानुमानम् । यदितु
 न प्रकारानानिषामकच्युत्पत्तित सस्रगनियामकच्युत्पत्तिना भेदेनकल्पनं,
 अपितु सुपयप्रकारक भेदसस्रगं क शाब्दायावच्छिन्नप्रति विशेष्यता
 सम्बन्धेन धातुपदजन्योपस्थिति कारणमित्येवमादिभ्रमेण एकपूर्वत्वा
 शक्येत, तथापि धात्वर्थस्यभायनाया कालस्थ विधेश्च पृथक्कार्यकारण
 भावकल्पना दक्षमन्तएव छाधमिति । उच्यतेचपरैरपि षट्संशु
 त्पत्तित श्रुतशाब्दकोषे वृत्ते पश्चात्त्रिंशद्दार्थं मर्धांतरविषयमनुमान
 यथा तिष्ठर्थेषु सामान्यसाधन य विशयणीभूत इष्टे प्रथमात्तपदोपस्थाप्य
 स्वर्गकामविशेषणीभूत स्वर्गाभेदस्य । नहि नैपायिजमते स्वर्गसाध
 नाय छिद्य, अपित्विष्ट सामान्यसाधनमेव, नचाकामशब्दविशेषण
 स्वर्गपदमिष्टाभेद मतिपादपित्तुमलम् । अतश्च इष्टसाधनीभूतयागा
 नुक्त्वकृतिमान् स्वर्गकामइति शाब्दसाधे वृत्ते पश्चादय स्वर्गाभिन्नेष्ट
 साधन यागइतिरपनुमानमित् ममापि श्रुतशाब्दकोषे छद्युत्पत्तितो
 वृत्ते पश्चादय यथातुभव पार्थिवोन्वयो तुमितशब्दा दनुमानाद्वा इति
 न यश्चिद्विरोध ।

तस्मिद्ध स्ववार्थानां भायनापामवयात् तस्या मुरविशेष्य
 स्वमित् ।

नचैय द्वितीयात्तस्यापि भायनापामेषा यथात् धातोस्सस्रगंकारवा
 यमंवाप एपरधानापत्ति, यद्वावपरस्य पाठवायय यमज नावा

ज्ञा तद्भातोस्सकर्मकत्वांगीकारात् । पार्ष्टिकान्वयलभ्य धात्वर्थं कर्मत्वमा-
दायैव चोदनादौ द्वितीयोत्पत्तिः, ननु भावनाकर्मत्वमादाय । अन्यथा
स्वास्थ्यचंशयितेत्यपि प्रयोगापत्तेः । पार्ष्टिकान्वयलभ्य सकर्मकत्वादि
व्यवहारवदेव स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणानामपि भावनारूपक्रिया
सम्बन्धोत्तरकाललभ्यो धात्वर्थेनाभेदान्वयो द्रष्टव्यः ।

तस्मात्सिद्धा धात्वर्थान्तिरेविणी प्रत्ययवाच्या मुख्यविशेष्या
प्रयत्नरूपा भावनेति ।

तद्यच्च पूर्वोक्तन्यायेन कर्माकांक्षत्वा द्विधिसमभिव्याहाराच्च तस्यां
स्वर्गकामाधिकरणन्यायेनेप्सित जन्य स्वर्गादिभाव्यत्वेनान्वेति, भावा-
धाधिकरणन्यायेनचयागादिः करणत्वेन । नच तस्य यत्नरूपभावना
जन्यत्वात्कथं तस्यामेव करणत्वमिति घाच्यं, भावनाफलजनकत्वेन
पारिभाषिकस्यैव भावनाकरणत्वस्यांगीकारात् । तस्याश्च स्वजन्य
करणेन फले जन्यमाने नुयाहकापेक्षयां प्रकरणाधिकरणन्यायेन प्रया-
गादौ तिकर्तव्यतावेनान्वीयते । अतएव निर्व्यापारस्य द्रव्यस्या
नुयाहकत्वायोगात् व्यापारानाविष्ट द्रव्यमपि नेतियर्तव्यतात्वेन ज्ञायते,
व्यापारसम्बन्धोत्तरन्तु तस्येतिकर्तव्यतात्वेन बोध इत्यपि तत्र तत्र
वक्तव्यं भविष्यति ।

पार्यंवारधिमतेषु व्यापारसामान्यस्यैव भावनात्वात् प्रयागादीनांच
तद्विशेषाणां व्यापारविशेषाणां शारूपेतिकर्तव्यताकांक्षया तत्त्वेनान्वयो
नान्वेत्नुयाहकत्वेन । अतएव व्यापारानाविष्टस्य द्रव्यस्य तद्विशेषतया
योगात् तत्त्वेन प्रदणमिति विशेषोपि प्रकरणाधिकरणे निरूपयिष्यते ।
नचैष भावनायां स्थाप्यसाधनेति कर्तव्यतान्वयेपि उमानप्रत्ययोपादा
नभूत्या शुद्धायामेष तस्यां विध्यन्वयात्तदुत्तरकालीनस्य तदशत्रयस्य
विधिसंस्पृशाभावेन प्रह्वैकव्ययद्विविधतापत्तिः ; अशत्रयान्वयोत्तर तद्विशि
ष्टायां भावनायां विधिसम्बन्धाभ्युपगमेन पदपर्यवसानोपपत्तेः, पश्चा

त्रिधारणायां विध्यन्वयाभ्युपगमेन पतिपूर्णं पद पदान्तरेणान्वेतीति
न्यायभंगापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धस्य यत्रस्य विधिविषयत्वानुपपत्तेः । सामा-
न्यतो पतिरिच्छिदाक्षिप्ताशत्रयोपेतभायनाया विधिसम्बन्धभ्युपगमेन च
पर्यवसानोपपत्तेः । पश्चाद्विधारणापेक्षायां तत्तत्पदैर्दिशयनिधारणोपपत्तेः ।

तस्मात्सिद्धांशत्रयान्विता प्रत्ययवाच्याभावना । अतश्च तस्य
धात्वर्धस्यैव करणत्वं शीघ्रं प्रमितमिति पार्ष्टिकफलसम्बन्धवेलायां तस्यै-
वान्वयो ननु द्रव्यादेरिति सिद्धं । अतश्च फलसम्बन्धनिर्वाहार्थं कल्प-
मानं मपूर्धमपि ततज्ज्वेत्यपिसिद्धम् ।

द्रव्यत्यागाद्भुतवहमुख्य क्षेपणाच्चातिशय (क्ता) स्ता
निष्प्रयुद्ध विधिपरिचिता भावनेय चकास्ति ।
यस्या स्संगादतिशयफलप्रापि यागादिजात
तामद्याहं सुररिपुपदद्वन्द्वपद्मे ऽ पर्यामि ॥

॥ इति भावार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

(अपूर्वस्या रयातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ।)

॥ अथ अपूर्वाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू - चोदनापुनारम्भ ॥ २ - १ - ६ ॥

एवं तावदपूर्वं सिद्धं गृहीत्वा संज्ञनकं पिचारितं । तत्सद्भाव-
एव त्वधुनापिचापंते - विमस्यपूर्वं उतनेति । अत्रचापूर्वसद्भावस्या-
प्यपूर्वनेद्रोपयोगित्वात्पादाभ्यासगती पूर्वधदेवा । भाक्षेपिकीत्वनन्तरा ।

तत्र प्रमाणाभावान्नापूर्धमस्ति । तथाहि, नतायं दत्र प्रत्यक्षादिक-
मवतंते, याग स्वर्गसाध्यसाधनभावहृषा पूर्वैपि तरयाप्रचुत्तेः । नापिशब्दः,
सदनुपलभ्यात् । नच श्रुतयागस्वर्गसाध्यसाधनभावान्यथानुपपत्तिरेव
तत्कल्पित्वा, नह्यन्यथाक्षणिययागरय काळान्तरभावि स्वर्गसाधन-
मुपपद्यते, अत प्रमाणान्तराभावेपि श्रुतार्थापत्तिरेवापूर्वरुद्भाये प्रमाणं

मितिवाच्यम् , साध्यसाधनभावन्यान्यथानुपपत्तावपि अपूर्वस्य तदुपपादकत्वाभावात् कल्पनानुपपत्तेः । मङ्गपूर्वकल्पिते तेनैव स्वर्गजननादपूर्वोत्पत्तिं प्रति अन्यथासिद्धस्य यागस्य स्वर्गजनकता सम्भवति । नच अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वात् दधान्तरव्यापारत्वाद्वा ज्वालादिभिरिचनत्वेन यागस्यान्यथासिद्धिः, शक्तिव्यापारयोश्शक्तिमद्वापारवन्निष्ठत्वनियमेन शक्तिमति व्यापारवतिच यागे नष्टे शक्तिव्यापारयोरवस्थानानुपपत्तेः ।

नच अपूर्वस्य फलबलकल्पस्य यागनिष्ठत्वासम्भवेपि यागाश्रयभूताऽमनिष्ठत्वकल्पनेनापि शक्तिव्यापारत्वापत्तिरितिवाच्यम् , गुरुभूता पूर्वकल्पना विनापि यागस्वर्गसाध्यसाधनभावस्योपपन्नतरत्वेनेतादृशकल्पनाया प्रमाणाभावात् ।

तथाहि - यद्यपि तावत् क्षणिको याग रसाक्षाद्देववाळान्तरभाषि स्वर्गजननाय नाह । तथापि स्वजन्य ध्वसद्वारा समर्पणव । तस्यहि यागजन्यत्व सद्भावयोः बलमत्वात् केवलं फलजनकत्वमात्रं कल्पयामिषान्तरव्यापारत्व सुलभम् । अपूर्वस्यतु सद्भावस्थापित्व यागजन्यत्व स्वर्गजनकत्व चेत्यनेकपदार्थकल्पनाद्य तामुल्लभम् । यागस्यविनाशित्व प्रतिबन्धानोत्तरवाक्यमेव न्य द्वारकल्पनेन विनाशस्य उपस्थितत्वाच्च ।

नन्वेव ध्वसस्यैव व्यापारत्वे तस्य नित्यत्वेन कर्तृनप्रायश्चित्तादिना नाशानुपपत्ते " धर्मः क्षरति कर्तृनात् " ' प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्यपी ' त्यादिशास्त्रविरोध, नह्यनयोः ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यानाशक्यसम्भवः, तयोराशुतरविनाशित्वेन नाशकारणानपेक्षत्वात् । नापि तज्जन्यमुत्पद्गुणनाशक्य, सयोरनुत्पन्नत्वेन नाशयोग्यत्वात् । अतः कर्तृनप्रायश्चित्तादिनास्यं यागादिजन्यमपूर्वभावप्रशमितिचेत् ? कलमध्वंसस्यैव व्यापारत्वे ऽवधारिते कर्तृनादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबन्धरत्स्यैव स्वजन्यध्वसद्वारा साक्षादेव वा कल्पनात् ।

अतएव यागध्वंसस्य नित्यत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यन्तरमपि स्वर्गा-
न्तरोत्पत्ति प्रसंग इत्यप्यपास्तम् , स्वर्गध्वंसस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्व-
कल्पनात् । नच कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने प्रयोगान्तर-
जन्यस्यापि फलस्य प्रतिबन्धापत्तिः, तथागव्यस्तिकीर्तनजन्यध्वंसस्य
तथागव्यक्तिजन्यफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । नचैवं गौरवापत्तिः,
तस्य फलमुत्पत्त्यात् ; अपूर्वपक्षेपि समानत्वाच्च ।

अथवा न कीर्तन ध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, गौरवात्, अपितु
कीर्तनात्पन्ताभाव विशिष्टज्योतिष्टोमव्यक्तिवत्त्वेन कारणत्वकल्पना च
कीर्तनस्थले यागध्वंसमात्रात्फलासिद्धिः । अत्र च तद्व्यक्तिवत्त्वान्त मवश्यं
विवक्षणीयम् , अन्यथा एकव्यक्तिकीर्तने व्यक्तयन्तरेभ्योपि फलानिभ्यपि
प्रसंगात् । नच कीर्तनवाक्ये कीर्तनमात्रश्रवणात् ज्योतिष्टोमवाक्येच तन्मा-
त्रश्रवणा दुक्तविधकारणतावच्छेदकबोधकाभावः, तस्य वाक्यैक वाक्यतो-
त्तर मनुमानविधया बोधोपपत्तेः । नहि ज्योतिष्टोमादिवाक्येपि ज्योतिष्टो-
मत्वादि रूपस्य कारणतावच्छेदकस्य वाक्येनबोधः, कार्यतावच्छे-
दकबोधविना कारणतावच्छेदकबोधानुपपत्तेः । नह्यत्र स्वर्गध्वंसं कार्यताव-
च्छेदकं, अपितु विजातीयस्वर्गत्वम् । नच वैजात्यस्यवाचकंपदमत्रास्ति ।
स्वर्गपदेनैवतल्लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतो वाक्येन सामानाधिकर-
ण्येनैव जन्यजनकभावेबोधिते पश्चादेवानुमानविधया विजातीयस्वर्ग-
त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेकलिखिते पश्चादेव ज्योतिष्टोमत्वादिष्वोक्तवि-
धस्यापि कारणतावच्छेदकस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
अतो युक्तं प्रब्रह्मस्यैव व्यापारत्वं नरव कल्मसस्यापूर्वस्य । एतेन "वृमप्येन
मिन्द्रः प्रजया प्रभुभिस्तपयती " त्पर्थवाद्गोपान्तस्य देवताप्रसादस्यैव
रात्रिसत्रस्यापेन द्वारवोपपत्तेर् नानुपस्थितापूर्वकल्पनं युक्तमिति वेदान्ति-
मतमपि प्रयुक्तम् , अतोपुपस्थितस्य ध्वंसद्वारकात्वेनैव नैराकारस्यैव रात्रि-
सत्रस्यापानवतारात् । देवताप्रसादस्यापीच्छाविशेषरूपस्य क्षणिकत्वेन

व्यापारान्तरापेक्षणाञ्च । तस्य ध्वंसद्वारकात्वांगीकारे च तस्यान्तर्ग
हुत्वापत्तेः ध्वंसं योगध्वंसस्यैव व्यापारत्वेकल्लेपनम् ।

नच ध्वंसस्य फलकारणत्वे यागस्य कारणीभूताभाव
प्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वा पत्तिः ? यस्मिन्नभावे संसर्गाभावत्वेन
कारणता तादृशाभाव प्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वांगीकारात् । प्रकृते
तु ध्वंसत्वेन कारणता, नतु संसर्गाभावत्वेनेत्यदोषः ।

नच ध्वंसस्याभाव रूपत्वात् कथं फलजनकात्वं, अभावस्य चापि
कारणत्वादर्शनादिति वाच्यम् ; अभावस्यापि कारणत्वांगीकारे चाध
काभावात् । अतएयानुपलब्धे रभावरूपीया एव घटाद्यभाव ग्राहक
स्वमंगीकृतम् । एवं सन्ध्यावन्दनाद्यभावस्य च प्रत्यवायजनकत्वम् ।

यत्तु धार्तिके “ नैघाभावस्य क्वचिदपि कारणत्वं दृष्टं,
यदित्तु सन्ध्यावन्दनादौ क्वचिदुद्भाव्येत ततो निमेषादिरूपस्य तत्
कालक्रियमाणस्य भावस्यैव कारणत्वकल्पना दप्रयोजक ” मित्युक्तम्,
यच्च न्यार्यसुर्धोक्ता “ अभावस्य कारणत्वेपि भावसहकृतस्यैव तस्य
कारणता - नशुद्धस्य- क्वचिदपि तथा अदर्शनात्, सन्ध्यावन्दनाकरण
स्यापि च विध्यवहारा रूपभावांतरसहकृतस्यैव प्रत्यवायजनकत्वादि ”
त्युक्तं, तदतिशयार्थं, शुद्धस्याभावस्यापि कारणत्वांगीकारे चाधकाभा
वात् । अतो भावस्यापि कारणत्वांगीकाराद्युक्तं ध्वंसस्यापि द्वारत्वम् ।

येन- धार्तिके यागध्वंसविशिष्टादात्मनएव फलोत्पत्त्युपपत्तेर्ना पूर्वक
ल्पनायुक्तोति पदान्तरमुपन्यस्तं, तदात्मनोनित्यत्वेन अद्यान्तरव्यापारत्वा
योगा द्विशिष्टस्य व्यापारत्वांगीकारेपि वा लाघवेन ध्वंसस्यैव व्यापारतोप
पत्तेरालम्बोपि व्यापारान्तः प्रवेशे गौरवाद्दुपेक्षितं । सर्वधानास्तयपूर्वमिति
प्राप्ते-

“ अभिधीयते, फलन्तावत् प्रधानघाटान्तरभावीति निर्दिवाद्म् ,
नहि “ यत्र दुःखेन ” इत्यादि “ याज्ञिकशेषावगत निरतिशयस्य

तद्गु.रूपयो स्स्वर्गनरकयो रश्मिन् जन्मःपुपभोग- सम्भवति; विहितस्यापि घृष्टिपश्चादे स्वांगप्रधानजन्यस्य न प्रधानमात्रोत्तर मु- त्यतिसम्भवः, अतः कालान्तरभाषिकलोत्पत्ति न क्षणिकात् कर्मणो व्यापार मन्तरेण सम्भवतीति व्यापारापेक्षायां न तावद् भ्रंशस्य व्यापारस्य सम्भवति, स एव हि व्यापारः कल्पनीयो य श्रुताविरोधी तदिह यथैव निरतिशयमुखरूपे स्वर्गाण्यफले श्रुते तस्यैव जन्म न्यसम्भवेपि जन्मान्तरीयात्मेव कल्पते ननु पुत्राद्यपेक्षया पेशिकं निरतिशयत्व मादाय सार्वभौमत्वादिकं गृह्यते- स्वर्गशब्दस्यौपचारि कत्वांगीकरणे कारणाभावात्, जन्मान्तरीयात्कल्पनस्य च फलमुख त्वेनादोषत्वात्, तद्वदिहापि धर्मः क्षरति कीर्तनात् प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्यपि इति कीर्तनप्रायश्चित्तादीनां नाशकत्वश्रवणा द्वाशाहं किञ्चिदवश्यं कल्पनीयम् ।

नच याग स्तज्जंस्त स्तफळं वा सम्भवति, नच नाशशब्दस्य फलोत्पत्तिमतिबन्धे कारणोभूतावच्छेदक घटकी भूतात्पन्ताभावे वा लक्षणेति याच्यम्, लक्षणायां प्रमा णाभावात् । अतश्च कल्पसर्व्वसद्वारकत्वकल्पनापेक्षया ऽपूर्वकल्पनस्य गुरुभूतायेपि तस्य फलमुखत्वा दवश्यं प्रायश्चित्तादिनास्य मपूर्व मेव कल्प । तेन यथैव निषादस्यपतिपदे लक्षणापादकसमासांतंगीकरणेन श्रौतकर्मधारयमेव भगीकृत्य पश्चा दापद्यमानं विद्या तदुपायाक्षेपकरत्वं फलमुखत्वा दंगीकृतं, तथैव नाशपदस्य श्रौतार्थलिप्सपाऽपूर्वं मंगी कर्त्तव्यमेव ।

किंच कीर्तनादेः फलप्रतिबन्धकत्वांगीकारे तावद् प्रति बध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्या प्रसिद्धत्वादेवानुपपत्तेः विजातीय स्वर्गत्यादिना प्रतिबध्यतांगीकारे च प्रयोगान्तरतोपि फलानापत्ति प्रसंगः । कीर्तनात्पन्ताभावविशिष्ट ज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणतां गीकारे गौरवं, अनेककार्यधारणभावकल्पनापत्तिश्च । अस्मन्मते-

सत्यपि तत्कीर्तनत्वेन तद्व्यक्तिजन्या पूर्वनाशत्वेन कार्यकारण
भावानेकात्वे कारणतावच्छेदके गौरवाभावात् धर्मः क्षरति कीर्तना
दिति शास्त्रोक्तित्वेन प्रामाणिकत्वाच्च न दोषः ।

किंच ध्वंसस्य प्रधानव्यापारत्वे तुल्यन्यायत्वाद्देगंध्वपि स एव
व्यापारोर्गीकर्तव्यः, ततश्च तस्य नित्यत्वाद्द्विकृतिप्रयोगवेळायामपि सत्त्वा
द्विकृतीनां पशुपुरोडाशवत्प्रोत्सगिकत्वोपपत्तेः प्रयोग[गा]भेदेपि तज्जन्यस्यो
पकारस्य छद्भत्वाच्च पृथग्गानि कर्तव्यानि स्युः । तथाच विकृतौ
प्रयाजे कृष्णल जुहोतीति दर्शनानुपपत्तिः । अस्मन्मते त्वंगा पूर्वाणा
प्रधाना पूर्वोपत्यनन्तर नाशा द्विकृत्य पूर्वसिद्धचर्च पुन
रगकरणोपपत्तिः । अपि च अस्मिन् पक्षे छागानां मुप-
योगः ? न तावत्प्रधाने, तस्य प्रयाजाद्यजन्यत्वात् । नापि त-
द्भवे, तस्य तानि विनापि जायमानत्वात् । नापि फले, प्रधानत्वापत्तेः ।
अतोवश्यं मगप्रधानव्यवस्थासिद्धचर्चं मत्पूर्वं कल्पनीयम् । तथाहि-प्रधा
नेनापूर्वं जननीये भगानामपि सद्कारित्वकल्पनात् प्रधानत्वव्याप्यता
प्रिशेषजनना दस्ति तेषामुपयोगः । तस्माद्व्ययं यागस्य स्वसात्तिरिक्तो
व्यापारो वाच्यः । नच यागस्यैव तर्हि फलं यावत्स्थापित्वं लायवा
दस्तु, किं व्यापारकल्पनयेति वाच्यम्, तृतीयादिकक्षणे प्रत्यक्षतापत्तेः ।
तद्यागव्यक्तिप्रत्यक्षे तद्यागव्यक्ति द्वितीयक्षणस्य कारणत्वकल्पने च
नन्तकार्यकारणभाव कल्पनापत्तिः । नचैतस्य फलमुख्यत्व, विषय
प्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्य लोकसिद्धत्वेन स्वर्गसाधनत्व ज्ञानान
पेक्षत्वात् । कीर्तनापूर्वव्यक्तयोर्नाशनाशकभावानेकत्व कल्पनात्तु धर्म
क्षरतीति शाब्दबोधोत्तरवादीनत्वात्फलमुपेत्य विशेषः । अतोवश्यं स्या
पारोवाच्यः । सोपिच न देवतामसादरूपः, तस्य देवतानिष्ठत्वेन फल
व्यधिषरणस्य फलजनकत्वानुपपत्तेः । देवतायाश्चैतन्य विग्रहः
प्रसादस्तस्य च स्थापित्वमित्यनेकार्थं कल्पनापत्तेश्च । विशिष्यचा य
नशमे निराकरिष्यते । अतः परिशेषादपूर्वमेष कल्प्यम् । तच्च

यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति श्रुतार्थापत्तिकल्पित वैदिकशब्दग-
म्यथादेशे नामामाणिकं । नचैवं श्रुत यागस्वर्गं साध्यसाधनभाष्ययापातः,
अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन व्यापाररूपात्वेन वा कल्प्यमानत्वा च्छक्ति
व्यापाराभ्यां च ज्वालादिवच्छक्तिमयो व्याख्यतोवा साधनत्वा विधातात् ।

नचैव शक्तिमति व्यापारवतिवा यागेनष्टे तत्रिष्टापूर्वस्यापि नाशाप-
त्तिः, अपूर्वस्य यागीयत्वेपि फलबलकल्पत्वेन यागनिष्ठत्वाकल्पनात्,
यथैव ह्यनुभवव्यापारस्यापि संस्कारस्य नानुभवनिष्ठत्व किन्तु फलब-
लेन स्मृति समानाधिकरणावसिद्धचर्ष मात्मनिष्ठत्वमेव, तथात्रापि
अपूर्वस्यापि फलसामानाधिकरण्यसिद्धचर्ष फलबलेन फलभोक्तृनिष्ठत्व
मेव कल्प्यते इति न विरोधः । अतएव गयाश्राद्धादौ यत्रापित्तुः पुत्रस्य
च फलभोक्तृत्वं शास्त्रान्तरमिति तत्रोभयनिष्ठा पूर्वद्वयकल्पनं । अपूर्व
द्वयमपि च तत्र कीर्तननाप्यमेव । एवं दम्पत्योरुभयोरपि भोक्तृत्वाद्नुभ-
यनिष्ठमपूर्वद्वय, तथापि तत्र त्रिष्टकीर्तनस्यैव तत्र त्रिष्टापूर्वनाशकारणम् ।

यत्रे तत्रस्यैव रोगादिनिवृत्त्यर्थं दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानं तत्र सात्परीत
रस्य व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावात् तत्रिष्टापूर्वान्तरकल्पन,
अपित्तु भोक्तृनिष्ठमेव । अत एव तत्रेतरस्य सात्यपि कर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभा-
वात् फलिसंस्कारावपनादयः । एव जातेष्ट्यादौ पुत्रस्यैव फलभोक्तृत्व, ननु
पितृस्त्वत्रापूर्वं फलिसंस्कारोवा । याज्ञिकास्तु पितर्यपि फलिसंस्काराननुति-
ष्ठनपेव । नचैवं पुत्रस्य भोक्तृत्ववत्त्वा तत्र फलसंस्कारा अप्यपूर्ववदभ्यु-
पगम्येरन्नितिवाच्यम्, धपनादीनां कर्तृनिष्ठ फलाधानयोग्यताजननार्थत्वा-
त्पुत्रस्यकर्तृत्वाभावेन धपनादिमाप्त्यभावात् । धपतइत्यादिषुहि आत्मने
पदानुरोधेन पुरुषमाधान्याषगते धपनादेरवघातादिवत्संस्कारात्वावगमा-
दपनेन प्रधानफलाधारत्वयोग्यतास्त्वादनद्वारा पुरुषं संस्तुर्यादित्यर्था-
वगुतेः संस्कारस्यच भूतभाष्युपयोगापेशायां कर्तृत्वद्वारेण यागापूर्वसं-
न्यावगते रपूर्वजनकयागकर्तारं यागजन्यफलाधारत्वं योग्यतासम्पा-

दनद्वारा वपनेन संस्क्रुयादित्यर्थः प्रतीयते । अतश्च पुत्रस्य कर्तृत्वा
 भावा दमाकृतकार्यकारिणि तस्मिन् न वपनादिधर्मप्राप्तिः । नच स्व
 स्कार्यस्यापूर्वजन्यफलाभ्रयत्वसम्बन्धेनैवा पूर्वसम्बन्धोपपत्तेर्नास्त्यं कर्तृ
 त्वेनैव सविवक्षणीयइतिवाच्यम् , वरतइत्यात्मनेपदेन वपनकर्तारि वप
 नजन्यफलोत्पत्त्यभिधाना द्रवपनस्य चांगत्वेन प्रधानविधिविधेयस्य प्रधा
 नकर्तृत्व कर्तृनिरूपणा द्रवपनवाक्ये कर्तृतासम्बन्धस्यैव शीघ्रोपस्थितिक
 र्शात् । विस्तरेणचायमर्थं स्मृतीये निरूपयिष्यते । तस्माज्जातोष्टिस्थ
 छे फलसंस्काराभावेपि पुत्रनिष्ठमेवापूर्वं नपितृनिष्ठं । तस्मिंस्तु निमित्त
 षला दकरणएव दुःखजनकीभूतं भ्रत्यवायरूप मपूर्वमिति विशेषः ।
 तस्मिद्धं नष्टोपि प्रधाने फलबलेनात्मनिष्ठापूर्वकल्पनम् ।

एवमंगानामपि प्रधानगतफलजननयोग्यतासम्पादनफलकानामने
 केषां युगपद्योग्यतासंपादकत्वानुपपत्ते रवांतरव्यापाररूपापूर्वकल्पना ज्ञे
 ष्वप्यंगेष्वतमगतापूर्वसिद्धिः । तत्रच परंपरासंबन्धेन प्रधानगतयोग्यताया
 अपि स्वस्वाफलसामानाधिकरण्यलाभः । तत्र स्वयं विशेषः-आराद्रुपका
 रकान्णान्तावत्समिदादीनां प्रकरणाद्यवगतयागांगभाधानामपि प्रधानयाग
 स्वरूपस्य तदजन्यत्वा तत्रोपयोगकल्पनानुपपत्तेः तज्जन्योत्पत्त्यपूर्वाणां
 च प्रधानाव्यवहितोत्पत्तिकानां प्रधानापूर्वोत्तरकालवर्तिभि राराद्रुप
 कारकै र्हत्यस्यसम्भवा तत्राप्यनुपयोगेपि तेष्वेव तज्जन्यापूर्वजननानुकूला
 योग्यता जन्यते ।

नच उत्तरांगानामेव परमापूर्वजननानुकूल योग्यता संपादकत्वमस्तु,
 पूर्वांगानांतूत्पत्त्यनुकूल योग्यताजनकत्वमेवास्त्वितिवाच्यम् ; लाघवादारा
 द्रुपकारित्वाद्यच्छेदेनैव परमापूर्वोपयोगित्वस्य कल्पनात् । नच-उत्पत्त्यपूर्व
 ष्वनुपयोगेपि प्रधानापूर्वःपरमापूर्व जननीयंगानामपि स्वस्वावांतरापूर्वद्वारा
 सहकारिकारणत्व मस्त्वितिवाच्यम् ; तथासति फलइव परमापूर्वोपि जनक
 त्वाविशेषेण प्रधानतुल्यतापत्तेः । अतो योग्यतासम्पादनमेवतैरुत्पत्त्यपूर्वेषु
 क्रियते । योग्यैश्चैतःपरमापूर्वजननमितिद्रष्टव्यम् । अतएव प्रधानापूर्वनेकापे

क्रमेण सर्वेषु तेषु तै रेवापूर्वं योग्यतासम्पादनमिति द्रष्टव्य । अत
 श्वान्तिप्रधाना पूर्वनिष्ठयोग्यताजननानन्तर मेव तेषां नाशः । योग्य
 ताद्येय सुत्पत्त्यपूर्वाव्यवहिता पूर्वजननान्तेकूला । तच्च ह्यचि द्रश्यमाण
 रीत्या समुदायापूर्वं ह्यचिच्च परमापूर्वमिति विशेष । अत एव प्रकृतौ समु
 दायापूर्वस्यैवाव्यवहितस्य सौर्यादावभावेऽपि परमापूर्वस्यैवा व्यवहितावा
 तदनुकूलैवयोग्यता । सुत्याकाळीनांगानाञ्च प्रकृताद्यव्यवहितपरमापूर्वानु
 कूलयोग्यताजनकाना द्वादशाहे अव्यवहिततत्तासुत्यासमुदायापूर्वा
 नुकूलयोग्यताजनकत्वम् । युक्तचैतत् - करणस्या नुग्रहापेक्षाकूपेति
 कर्तव्यताकाशाख्य प्रकरणादिनावगतगभावाना प्रयाजादीना
 साक्षात्प्रधान तदपूर्वार्थत्वयो रसभवे तदव्यवहितापूर्वार्थत्वस्यैव कल्पनात् ।
 अत श्वान्तिप्रधाना पूर्वाव्यवहिता पूर्वजननानुकूल योग्यतासम्पादन सुत्पत्त्यपूर्वं
 निष्ठ मारादुपकारकाणां स्वावान्तरा पूर्वद्वारा फलमिति सिद्धम् ।

अत्रतु “ वाजपेयेनेष्ट्वावृहस्पतिसवनेनयजेत ” इत्यादी वृहस्पतिस
 वादीना वाजपेयेनेति तृतीयावलेन वृहस्पतिसवव्यतिरिक्त सर्वांगयुक्त वा
 जपेयानुष्ठानेन तज्जन्यपरमापूर्वं निष्पत्त्यनन्तर क्रियमाणानां न परमा
 पूर्वं निष्पत्ताय प्युपयोगसम्भवः , तत्र परमापूर्वस्यैव वृहस्पतिस
 वाकरणे नाशकल्पना परमापूर्वस्थापकत्व - वैमृधस्य च पौर्णमासी
 समुदायापूर्वस्थापकत्वमिति मूळानुयायिन ।

अस्तुतस्तु वृहस्पतिसवापूर्वं वाजपेयपरमापूर्वावस्थान यावत् स्या
 पि नद्यां भाद्य प्रसंगसिद्ध्यापत्ते वाजपेय प्रयोगान्तरं पुन वृहस्पतिसव
 वरणानापत्ति । नान्य , वृहस्पति सवापूर्वनाशे वाजपेयापूर्वं व्यथस्थाना
 नुपपत्ते । नच-वृहस्पतिसवापूर्वानुत्पत्तेरेव तद्वाशकत्वकल्पनाद्वापत्ति
 वाच्यम्, प्रयाजाद्य पूर्वानुत्पत्तेरापि दर्शाद्यपूर्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्व कल्पना
 पत्त्या तस्यापि स्थायित्वानापत्ती पशुपुरोडाशेऽपि प्रसंगसिद्धय नापत्ते ।

अथ - अपूर्वानुत्पत्तेरश्रुताया शुरुभूतायाश्च धारणत्याकल्पना
 प्रयाजाद्यपूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तिपर्यन्त स्थायित्व कल्पते ? ततो

बृहस्पतिसवाकरणस्यापि नाशकारणत्वाकल्पना त्थापकत्वात्तद्धिः । अतो घाजपेयपरमापूर्वपत्र घाजपेयफळानुकूल योग्यतासम्पादनं बृहस्पति खेषापूर्वेण क्रियतइति वेदितव्यम् । एवं परिधानीये कर्मण्यपि सादनादिषात्र प्रतिपत्त्यपूर्वस्यापि अव्यभिचरित क्रतुसम्बन्धोपस्थापिता मुष्मिकफळसाधन क्रतुजन्य परमापूर्वनिष्ठयोग्यतां फळानुकूलां प्रत्येव जनकत्वं बोध्यम् । नचा विशेषप्रवृत्ता प्रतिपत्त्यनुरोधेन कारीर्यादि जन्यवृष्टे रप्यामुष्मिकत्वकल्पना; आहिताग्निजनक पवमानेष्टचनुरोधेन प्रतिपत्तोरैहिकातिरिक्त क्रतुविषयत्वस्यावश्यकत्वे नैवंविधकल्पनस्या न्याय्यत्वात् । अत एव पवमानेष्टचनन्तरएवकरणे नदक्षिणहस्तादिनियमः । याज्ञिकास्तु सादनस्य दाहांगत्वमभिप्राय तमनु तिष्ठन्ति । दाहस्यतु संस्कारेषु पाठा दामुष्मिकंफळोपयोगिसंस्कारं प्रत्यपि जनकत्वात्पवमानेष्टचनन्तरं करणेपि न विरोधः । आहिताग्नि शरीरमतिपत्तिस्तु आनुषंगीकीति तदभावेपि नक्षतिः । नचैव- दर्शा द्वापत्त्यपूर्वेष्वेव फळजननानुकूल योग्यताया उत्तरांगैस्सम्पादनोपपत्ते स्समुदायापूर्व; परमापूर्वयोः कल्पनानुपपत्तिः, तत्र वा तात्कल्पने घाजपेयेपि परमापूर्वजन्या पूर्वान्तरस्वीकारापत्तिरिति वाच्यम् ; अपूर्वा-न्तर स्वीकारेमानाभावात् । यथा च समुदायापूर्वं परमापूर्वयोः कल्पनोपपत्ति स्थतोत्तरत्र निरूपयिष्यामः ।

; तत्सिद्धभाराद्रुपकारकाणा मुपयोगः । सन्नपत्योपकारका णान्तु श्रुत्याद्यवगतब्रीह्याद्यंगभावानां ब्रीह्यादिस्वरूपे आनर्थक्य प्रसंगेन तण्डुलादिपरम्परया प्रधानपर्यन्तं गमनात्तत्राप्यानर्थक्यप्रसक्ते रत्पत्त्यपूर्वजननानुकूल तद्गत योग्यतासंपादनमेव फळमवर्षापते । अत एव तत्र द्वापत्त्यपूर्वं जननानुकूल उत्तराप्रधानानुगत तत्र योग्यता सम्पादनपर्यन्तं प्रोक्षणादिजन्या घान्तरापूर्वस्यावस्थानम् ।

नच-ब्रीह्यगत योग्यताजननमेव प्रोक्षणादेः फळमस्तु, किं प्रधानगत येतिवाच्यम् , ब्रीह्यगताद्दे योग्यता किं तण्डुलादि जनिकावास्यात्

अपूर्वजनिकात्वा ? नाद्यः, तण्डुलाद्युत्पत्तेर्लोकसिद्धत्वेन मोक्षणाद्यजन्यत्वात्; अवघात जन्यत्वेपि तद्विषयमाजन्यत्वस्य तुल्यत्वाच्च । नान्यः, व्रीहीणांमपूर्वाजनकत्वात् ; परम्परासम्बन्धांगीकारेपि विवक्षितरत्त्या प्रधानतदपूर्वजनकस्यैव अदृष्टोपाया पेशितत्वेन तत्रैव मोक्षणादीनां योग्यताजनकत्वस्य कल्पनीयात्वात् । अत उत्पत्त्यपूर्वजनकप्रधानगतयोग्यतासम्पादनफलकानां मोक्षणादीनां साक्षात्सत्ताफलजनकत्वायोगात् अवान्तरोपकारद्वारेण तदित्याश्रीयते। सचावान्तरोपकारः क्वचिददृष्टरूपः, यथा मोक्षणादिषु । क्वचिदृष्टरूपः, यथा अवघातादिषु । यथापि दृष्टरूपस्तत्रापि नियमांशेऽदृष्टरूपोस्त्येयेति वक्ष्यते । उभयविधोपकारश्चायं व्रीह्यादिगत क्रियाजन्यातिशयशालित्वरूप कर्मत्वनिर्वाहाय व्रीह्यादिगतत्वकल्पते । ननु मयाजादि वदात्मनिष्ठः । अतएव वपनादिजन्यस्या दृष्टस्यात्मगतत्वेपि संस्कारत्वादात्मनः कर्मत्वाविधातः । दृष्टरूपस्यतु विनुरीभावादेः व्रीह्यादिनिष्ठत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव । अवघातादिनियमादृष्टस्यापि यदयां क्रिया तदयो नियम इति न्यायेन व्रीह्ययंतावधारणाद्व्रीहिनिष्ठत्वमेव । नचैवं - व्रीह्यादिनाशे तन्नाशापत्तिः; व्रीहिनाशेपि तददृष्टस्य व्रीह्यवयव निष्ठावकल्पनात् । अतः पुरोडाशवृत्तिमोक्षणादिजन्यमपूर्व विषयतासम्बन्धेन पुरोडाशयागवृत्ति उत्पत्त्यपूर्वांतुकुला योग्यतामादधातीति सिद्धं ।

ननु-उक्तन्यायेन अवघातनियमादृष्टस्योपयोगसम्भवेपि द्विप्रतीह्यादिनियमादृष्टानां सत्सम्भवः; तद्विषये कृते नियमेनोपचेत, अतश्च प्रथमक्षणे यागोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे अदृष्टं, तृतीयक्षणेच तेन योग्यता, तेन चतुर्थक्षणे यागस्यनष्टत्वात् नापूर्वात्पादकत्वसम्भवइतिचेत्; -नियमादृष्टं हि न नियमजन्यं, किन्त्ववघातजन्यमेव । विनुरीभावेनूद्देश्यताप्यधिकेति परं वक्ष्यते । अतश्च मुख्यन्यायस्यादृष्ट्यादिभिर्योगे जन्यमाने तस्मिन्नेव क्षणे तैरदृष्टमपि द्वितीयक्षणे तेन यागे योग्यता तृतीयक्षणेच योग्येन तेनोत्पत्त्यपूर्वं यागनाशश्चेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अत एव तददृष्टस्य न दध्यादिनिष्ठता, तस्य यागसमानकाल एव
 प्रक्षिप्यमाणत्वेन तन्नाशे नाशापत्तेः । अपितु यागनिष्ठता आत्मनिष्ठता वा ।
 येषां तु प्रधान समकालानां तदुत्तरभाविनां वा प्रक्षेपस्विष्टकृदादिभक्षानां
 प्रतिपत्तित्वेन नोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्त्युपयोगिमधानगत योग्यताजनकत्वसम्भव
 स्तेषामपि परमापूर्वजननानुकूलोत्पत्त्यपूर्वगतयोग्यताजनकत्वेन वा उत्पत्त्य
 पूर्वस्थापकत्वेन षोपयोगो द्रष्टव्यः । अत एव तन्नियमापूर्वं मध्यामगत
 मेव, नतु संस्कार्यत्वेपि द्रध्यगतं, तस्य प्रतिपत्तिनाशत्वेना पूर्वाधार
 त्वानुपपत्तेः । संस्कार्यत्वं च तत्र दृष्टरूपसंस्काराश्रयावादेवोपपन्न
 मिति न कश्चिद्विरोधः । तदेव मंगानां प्रकारभेदे सत्यपि सर्वेषां
 साक्षात्परम्परया वा करणानुग्राहकत्वा दिति कर्तव्यतावोपपत्तिः ।

तत्सिद्धं नष्टेपि व्यापारिणि फलबलेनाश्रयान्तरकल्पनोपपत्तेरपूर्वव्या
 पारेणैव यागादीनां फलजनकत्वमिति । तद्यत्र एकमेव प्रधानं पूर्वं
 चारोगविशिष्टं फलसाधनं तत्र प्रधानानन्तरक्षणे एक मपूर्वं मपरंच
 सर्वांगसमाप्युत्तरं परमापूर्वम् । एवं यत्र प्रधाना न्यनेकानि तत्रापि
 तावन्नुत्पत्त्यपूर्वाणि एकं परमापूर्वं मित्युत्सर्गः । यत्र तु दर्शपूर्णमासादी
 पौर्णमास्यां दर्शं च सांगत्रिकद्वयानुष्ठानम्, तत्रैकस्मिन् समुदाये
 उत्पत्त्यं पूर्वत्रयेण सर्वांगकरणत्वे रेकैकं समुदायापूर्वं जन्यते; तत
 च समुदायद्वयान्ते ताभ्या मेकं परमापूर्वमिति विशेषः । अत
 एवादादुपकारकांगाना मपि तत्तत्समुदायापूर्वं एवोपयोग कल्प
 ना समुदायद्वयेपि पुनः पुनरनुष्ठान मंगानां न विरुद्धयते ।
 नच द्विरंगानुष्ठानस्य परमापूर्वं एवोपयोगसम्भवा समुदायापूर्वकल्पने
 मानाभावः, " पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत " " अमावास्याया
 ममावास्यायां यजेत " इति वाक्यद्वयावगतकरणत्रयसाहित्यस्यैव मान
 तात् । यद्यपि चोत्पत्तिवाक्ये प्रायेकमेव करणत्वा दत्रापि न त्रिक निष्ठ
 व्यासज्यवृत्त्येकं ततः ; तथापि करणताश्रयसाहित्यस्योपादेयगतस्यैक
 कार्पनिष्पत्तित्व मावश्यकं, अन्यथा त्रिशास्त्रीपांदायिष साहित्यव्यवहारा

नुपपत्ते, अत एव समुच्चित्यैवकार्यकारित्व मेव साहित्यपदार्थ ।
इदं च न फलनिरूपितम्, कारणषट्कसाहित्यस्यैव तदगत्वात् ।
अत एव न परमापूर्वनिरूपितम् । नाप्युत्पत्त्यपूर्वनिरूपितम्, तस्यैक
करणजन्यत्वात् । अत स्तत्तद्वाक्ये कारणत्रयसाहित्यस्यापि कार्यापेक्षा
या समुदायापूर्वद्वयसिद्धि ।

अत एव सात्राद्ये दधिपयसो स्तम्प्रतिपन्न देवता
कृतेन सदानुष्ठाना देवमेवापूर्वं मस्तिवत्यपास्तम्, तत
दुत्पत्तिवाक्ये निरपेक्षकरणत्वस्य निरूपकापेक्षाया मयासम्भवेनैवा
पूर्वद्वयसिद्धे । एव मग्निहोत्रचातुर्मास्यादिष्वपि साय प्रातरादि
वाक्येषु कारणत्वेन प्रयागविधाना त्समुदाया पूर्वसिद्धि ।

अग्निहोत्रेण सत्यपि कर्मकत्वे देवतासमुच्चयाद्यनुरोधेना भ्यासा दुत्प
त्यपूर्वभेदाद्यगमा त्वाङ्गभेदेन समुदायापूर्वभेदात्तदुत्तर परमापूर्वोत्पत्ति
रिति द्रष्टव्यम् । सोमेण सत्यस्य भ्यासा दुत्पत्त्यपूर्वभेदे समुदायापूर्वाभावा
त्तदुत्तरमेव परमापूर्वोत्पत्ति । द्वादशाहादौ तु तत्तद्दह धाम्पगतकरणत्व
बलेन तत्तत्सुत्या पूर्वाण्यपि तत्तद्ब्रह्मयज्ञभ्यासोत्पत्त्यपूर्वजन्यानि कल्पन्त
इति तै रेव परमापूर्वसिद्धि ।

ननु कल्पन्तां तत्र तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणि करणत्वबलेन वा समुदाया
पूर्वाणि, परमापूर्वेणैव किञ्चित्प्रमाणं पश्याम । तथाहि यत्र तावदस्ति
समुदायापूर्वं तत्रारादुपकारकाणां तत्रैवोपयोगान्नातिरिक्ता पूर्वातर
कल्पनायां प्रमाणमस्ति । यत्रापि च न समुदायापूर्वं तत्राप्युत्तरागै
रुत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूल योग्यतासम्पादनोपपत्तेर्नातिरिक्तापूर्वं
कल्पनम् । यत्र नैवारादुपकारकाणि उत्तरागाणि सन्ति तत्र परमापूर्वं
कल्पनायां किं प्रमाणम् । यदि स्वागधैपर्याप्तुपत्त्या परमापूर्वंकल्प्ये
त, ततो विकृतिषु परमापूर्वंकल्पनाभावेन द्वारलोपांशानि प्राप्नुयुः ।
अत किं परमापूर्वंतद्भावे प्रमाणमिति चेन्न- दर्शोपनिषदादौ तावत्फल

वाक्ये साहित्यविशिष्टानां षण्णां यागकरणदानां फलनिरूपितत्वाद्य
गमात्तद्व्यच ध्यापारमन्तरेणानुपपत्तेः तदपेक्षायां परमापूर्वकल्पनोपप
त्तेः । नहि तत्रोत्पत्त्यपूर्वं समुदायापूर्वयोर्ध्यापारत्वं सम्भवति ,
तेषां षट्साहित्याद्यच्छिन्न जन्यत्वाभावात् । फलनिरूपकत्वावच्छेदका
द्यच्छिन्न जन्यस्यैव ध्यापारत्वोचित्यात् । यद्यपि चात्र प्रतिपाद्यं
करणताभेद स्तवच्छेद कानि चाग्नेयादीनि भिन्नान्येषु, तथापि सर्वा
स्तु करणतास्तु एका फलनिरूपकता, फलस्यैक्यात् ; तदवच्छेदकञ्च षट्
साहित्यं । नच तदवच्छिन्नजन्यत्वमुत्पत्त्य पूर्वादीनां सम्भवति ।
अतस्तेषां ध्यापारत्वायोगात् परमापूर्वसिद्धिः । नचैवं समुदायादिवा
क्येष्वपि करणत्वभ्रवणात्तस्यच कार्यनिरूपितत्वात्कार्यरूपापूर्वकल्प
नवत् ध्यापारापेक्षायां ध्यापाररूपाणां मध्यपूर्वांतराणां कल्पनापत्तिः ;
अनेकापूर्वकल्पनाभियां समुदायादिवाक्येषु साधकतमत्वापरपर्यायानन्तर
कार्योत्पादकत्वरूपस्यैव करणत्वस्य विवक्षितत्वात् । अनुशिष्टैव हि
तादृशकरणतायां तृतीया पाणिनिनापि । फलवाक्येतु फलस्य का
लान्तरभाविष्येन तादृशकरणत्वस्य बाधा द्वयापारवदसाधारणकारण
त्वरूपा करणता वाच्या । नञ्चासौ ध्यापार मन्तरेण सिद्धयती
त्युक्तविधया परमापूर्वसिद्धिः ।

एष मंगाना मपि परस्परखदितानामेष मयोगविधिबलेन प्रधानो
पकाररूपफलजनकत्वाद्यगमात्तस्यच व्यवधानेनानुपपत्तेर्ध्यापारापेक्षाया
मथान्तरोपकारकाणां साहित्याद्यच्छिन्नाजन्यात्वेन ध्यापारत्वायोगा
त्परमापूर्वस्थानापन्न मेक मपूर्वं ध्यापारत्वेन कल्प्यते । पार्थसारथे
स्येवतदनिच्छतः परमापूर्वं मपि न सिद्धयेदिति श्येयम् ।

यत्र एकमेव प्रधानं पूर्वोत्तरांगविशिष्टं फलजनकत्वेन भ्रवते,
तत्र फलस्य कालान्तरभाविष्येन ध्यापारापेक्षायां कल्पितस्यापूर्वस्यापि
सांगप्रधानोत्तरकालोत्पत्तिकत्वाद्यगते पुंक्ता तत्रापि परमापूर्वसिद्धिः ।

नच सत्रावश्यकारणेनोपत्त्यपूर्वमेव फलसिद्धयुक्तपक्षे रपूर्वांतर
 कल्पने गौरवमिति वाच्यम्, सांगस्य फलजनकत्वध्रवणान्यधानु
 पत्त्या कल्पितस्या व्यर्थस्य सांगप्रधानानन्तर मेधोऽपत्त्यसम्भवेन
 गौरवस्यापि प्रामाणिकावात् ।

नच भौतिकाधिकेनापि गौरवप्रतिबन्धानेन पूर्वममित्तस्यापि
 सांगप्रधानानन्तर्यस्य बाध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, तथापि
 श्रुताया सांगफलकरणताया एव शथापत्तेः ।

अस्तु वा तादृशस्येते उपत्त्यपूर्वादेव फलं, अंगानां च कक्षातु
 क्ययोग्यताजनकत्वम् ; नचैवं-विकृतिषु परमापूर्वाभावा दतिदेशानापत्तिः,
 मकृवा युःपत्त्यपूर्वंगता व्यथहितकार्यजननातुकूलयोग्यताजनकत्वस्यैवा
 रादुपकारकांगकार्यत्वेन विवक्षितत्वात् । सच्चोत्पत्त्यपूर्वव्यथहितं
 काचित्समुदायापूर्वं क्वचित्परमापूर्वं क्वचित्फलमेवेति युक्तोक्तिदेशः । इत
 ध्यापमपि पक्षो घातककृता " केचिदाहु" रियादिना । अत एव दृशपूर्ण
 मासादिष्वपि परमापूर्वं विनैव कलतापूर्वैरेव फलसिद्धे नं ताकल्पन
 मित्यपि सुवचम् । सर्वथा सिद्ध मपूर्वम् ।

अस्य आधिकरणस्या क्षेत्रमाधानरूपत्वा न स्यात्तन्मेव प्रयो
 जनकपत्ते यवित्तत्पम् । सूत्रन्तु आरभ्यत इत्यारम्भो पूर्व, तापुन दापाद्यते
 यागेन । यतो यागस्वर्ग साध्यसाधनभावेत्यवाक्येन चोदनेति व्याख्येयम् ।

॥ इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सु - तानिडैध गुणप्रधानभूतानि ॥ २ - १ - ७ ॥

एवं तावच्छिद्धमपूर्वं, सञ्च धात्वर्थान्देवैरपि धात्वर्थस्या पूर्वजनकत्वेन
द्रव्यादेस्तदर्थत्वमित्यपि च । इदानीं तदपवादः प्रस्तूयते । “व्रीही
न वहन्ति” “सण्डुला न्पिनष्टि” इत्यादाव षघातपेषणादीनां स्पतन्त्रापूर्वा
र्थत्वं व्रीह्यादे स्तदर्थत्वम्? उक्त तेषां वितुषीभाषादिरूपप्रयोजनलाभा
न्नादृष्टार्थत्वम्, व्रीह्यादेस्तु अषघातादीन्प्रति प्राधान्यादेव तदर्थत्वम्? इति
विचार्यते ।

सति च दृष्टार्थत्वे धात्वर्थभावनाभेदसत्त्वे अप्यपूर्वभेदाभावात्
अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्मकत्वेन पादाध्यायसंगत्यविधातः ।

तत्रावहन्तीत्यषघातभावनाया अन्योत्पादकस्वभावत्वेन जन्यभाष्या
पेक्षायां सत्यपि व्रीह्यादीनां द्वितीयया कर्मत्वावगमे तेषा मषघाताद्यजन्य
त्वेन भाव्यत्वायोगा न्न ताव दवघातो व्रीह्यर्थः । नच स्वरूपेण व्रीहीणा
मजन्यत्वेपि वैतुष्यविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, वितुषीभावजनकत्वेना
षघातस्य छोकत् एष प्राप्तत्वेन तदंशे विधिवैयर्थ्यात् । नच
छोकतो विदळनादेरपि प्राप्तत्वेन तन्निरृत्तिफलकस्य नियमस्यैवायं विधि
रस्तिषति षाच्यम् , तर्हि नियमेन वितुषीभाषस्या प्यजनना तद्वै-
शिष्ट्यरूपेणापि व्रीहीणां नियमं प्रति भाव्यतानुपपत्तेः । नहि नियमं
प्रति वितुषीभाषाविशिष्टत्वेन भाव्यतानुपपत्ता षप्यदृष्टविशिष्टत्वेन भा-
ष्यावोपपत्तिः, अशाब्दनियमा दृष्टकल्पनापेक्षया शाब्दावघातादेव
ताकल्पनस्योचितत्वात् । नचास्तु तर्ह्यवघातादेव व्रीहिनिष्ठा दृष्ट
कल्पनमिति न व्रीहीणा मवघातार्थत्वसिद्धिः , अदृष्टे आत्मनिष्ठत्वेन
प्रयाजादिजन्यादृष्टवदनपेक्षिताभये व्रीह्याश्रयकल्पनापेक्षया अषघात
एव द्रव्यापेक्षव्रीहिरूप द्रव्यविधिप्रतीतेः । अत एवापेक्षितविधि
लाभाय प्रयाजशेषाभिधारण इव दृक्षणया द्वितीया विभाक्तिः करण
त्वपरा अनीप्सितकर्मत्वरता या नीयमाना न दुष्यति । नच तथापि
व्रीहिविधे स्तन्नियमविधे यां अषघातविधिषदे घानुपपत्ति स्तुल्येति
षाच्यम् , अषघातजन्यादृष्टं प्रत्येव व्रीहिनिधिमविधे रपयोगानुप

पत्तेः । त्वया त्वघघातस्य व्रीहिसाध्यापूर्ध्वं प्राधुपयोगांगीकारे व्रीहिसाध्यास्यं यागजन्यापूर्ध्वस्य यागभाषनायामेव भाष्यस्येनान्वया द्वाघघातभाषनायां भाष्यत्वेन तदन्वयइति अघघातजन्येच्छितरूप भाष्याभावसङ्गः । तस्माद् व्रीहिसाध्यास्यं विशिष्टोपघातस्य मयाजादियद् दृष्टार्थो विधीयतइति प्रकृत्य- अभिधीयते ; यत्र दृष्टप्रयोजनं न सम्भवति तत्र युक्ता अदृष्टस्यापिकल्पना, आत्मनिष्ठस्यापि । यत्र तु दृष्टप्रयोजनसम्भवः यथा प्रकृते, न तत्र आत्मनिष्ठादृष्टकल्पना । अत एवोभयत्र क्रियां प्रति द्रव्यस्य यथा यद्यं गुणार्थं प्राधान्यंच, क्रियायाश्च द्रव्यमिति प्राधान्यगुणार्थंच । अतो धात्वर्थरूपक्रिया प्रतिपादका न्याख्यातान्तानि पदानि यथा सम्भवं गुणप्रधानभावेन द्विविधानि विधेयानीति सूत्रार्थः ।

॥ २ ॥ सू - यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २ - १ - ८ ॥

नन्वेवमपि अदृष्टप्रयोजनासम्भवेन प्रधानकर्मता, क्वात्तासम्भवेन गुणकर्मत्व, निरवशांश्च पूर्ववक्ष्युक्तमयाजदृष्टान्तवैषम्य मदृशानार्थस्थानेन सूत्रेण कर्मणो लक्षणमुच्यते । येषां हि यागीय द्रव्यदेवतादि संस्कारार्थत्वं तदंगता बोधकप्रमाणाभावेन नैव तानि कर्माणि स्वतन्त्रात्मनिष्ठादृष्टजनकानि सन्ति द्रव्यादिप्रतिपादनभूतानि । द्रव्यादीनि च तत्र सिद्धसाध्यसमभिन्नाहारे सिद्धसाध्यतयोपयुज्यते इति न्यायेन तृतीयाधु त्वैव वा क्रियां प्रति च गुणभूतं, यैस्तु द्रव्यचिकीर्ष्यते गुणस्तत्र मतीत्येक तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । येषाम् तु यागीयद्रव्यादि संस्कारार्थत्वं प्रमाण यत्नेन निर्ज्ञातं तेषां दृष्टप्रयोजनासम्भवे व्रीहिनू मोक्षतीत्यादी अदृष्टद्वारापि यदाद्रव्यसंस्कारार्थत्वं प्रोक्षणादे रभ्युपगम्यद्रव्यं प्रतिगुणकर्मत्व मन्तराधिकरणे उपपादयिष्यते, तदा कोनामव्रीहीनवदन्तीत्यादी पुरोदाशनिष्पत्तौपयिक वित्तुषीभावरूप द्रव्यप्रयोजनलाभसम्भवे अदृष्टकल्पनया प्रधानकर्मत्वमापादयितुं समर्थः । अतएव तत्र भाषना

भाष्यमपि वितुषीभाषविशिष्टावेन ग्रीहप्यस्य । खतुर्विधं हि सधंभ्रभाष्य
 मिष्यते । किञ्चित्स्वतएवोपास्यत्वेन । यथासंयवनेनपिण्डः । किञ्चिदा
 सिधियत्वेन । यथादोहनेनपयः । किञ्चिद्विकारविशिष्टत्वेन, यथाव
 यातेनग्रीहयः, तत्र वितुषीभ्रवाळयो विकारोजन्यते । किञ्चिच्च सं
 स्कारविशिष्टत्वेन । यथातपस्य प्रोक्षणेनादृष्टरूप संस्कारजननात् ।
 भतश्च ग्रीहीणां स्वरूपेणभाष्यत्वायोगेपि युक्ता वितुषीभाषविशिष्टत्वेन
 भाष्यता । नच वितुषीभाषसाधनत्वस्य लोकतपस्य मातृत्वा द्विपि
 धेयर्धं, लोकस्याव्यभिचारितान्वयव्यतिरेकग्रहसापेक्षात्वेन विळम्बितत्वा
 ततः पूर्वमेव विधिवाक्येन तद्विधानात् । तामयोजनं च विदलनादि
 व्यावृत्तिफलको नियमः । तस्यापि च प्रयोजनं दृष्टाभावाददृष्टं । तस्य
 चादृष्टस्य वितुषीभाव फलावघातोपजीविनियमजन्यत्वात् कृष्णलक्षरी
 धैतुष्यासम्भवे नियमावघातप्रयोजकात् । यदित्थं शाब्दस्यानियमस्याद
 दृजनकात्वात्प्रपत्तिराशङ्क्येत, ततो विधेयादेव भदृष्टं कल्प्यते । तच्च
 वितुषीभाषस्य मूळ्यफलत्वे प्यानुषंगिकात्वेन कल्प्यते, नावनुष्ठापक
 त्व रूपमुक्तयोर्द्वैततया, गौरवापत्तेः । भतप्य कृष्णलक्षरी धैतुष्य
 भाषनादृष्टानुरोधेनावघातात्प्रधानं । उद्देश्यतावैजात्याच्च नोद्देश्यानेकाव
 निमित्तत्वे वाक्यभेदोपि । भार्यकविष्यन्तर फलत्वाद्दानसः ।
 भदृष्टस्याननुष्ठापकतापि चैतादृशी, यद्वैतुष्याभावे तस्याननुष्ठापनं
 ननु धैतुष्यसम्भवेपि, विदलनादे रप्यनुष्ठानापत्तेः । भतपस्य तद्व्या
 वृत्तिफलक नियमफलकात्वा त्रियमादृष्ट व्यवहारः ।

ननु नवमाधिकरणन्यायेन ग्रीहपदे भर्षसाधनत्वलक्षणाया भाषस्य
 क्त्वात्तदवघात विधे वितुषीभाषस्वरूपेया नर्षक्येपि तजान्य प्रधानापूर्वस्या
 वघातविनाश्यापत्ते स्तदुपत्यर्षत्वेनावघातविधिसार्यक्याकृतं नियमादृष्टेन,

नियमादृष्टकल्पने वा तेनैवानर्थस्य परिहारोपपत्तेः कृतमपूर्वसाधनत्व
 लक्षणयेति चेन्न ;- भवघातं विना विदग्धनादिना वितुषीभाषसाधनेना
 पूर्वानुत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । नचावघाताभावे तज्जन्यवितुषीभाषा
 भावा त्सामग्र्यभावः, भवघातविदग्धनजन्यवितुषीभाषव्यक्तयो र्हे-
 जात्ये प्रमाणाभावेनावघाताभावेपि तज्जन्यवितुषीभाषसाधना त्सामग्र्य
 भावास्तिद्धेः । नच कार्यकारणभावे व्यभिचारपरिहारार्थमेव यैजात्य
 कल्पना, अनेककार्यकारणभावादि कल्पनागौरवभिया द्वयोरैकशक्ति
 मत्त्वेन कारणतांगीकारात् । यत्रतु ग्रीहियषाधिवाक्ये कारणताद्वयं प्रमाण
 सिद्धं तत्रैव परमाग्नेयादौ यैजात्यकल्पनमिति तेषामर्थाधिकरणेष्वस्यते,
 नत्त्र । अतश्चा पूर्वसाधनत्वलक्षणाया मप्यवघातविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थ
 त्वादवश्यमवघातेन वैतुष्यवददृष्टमपि ग्रीहिनिष्ठमाधेयम् । अन्यथा भव
 घातस्या पूर्वसाधनत्वाद्यनुपपत्तेः । नचैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणावैयर्थ्यं, निय-
 मादृष्टस्यापि ग्रीहिरूपे अनुपयोगित्वेन प्रधानापूर्वार्थत्वावश्यंभावात् ।
 अतस्तिद्धा भवघातस्य नियमादृष्टजनकांशेषु दृष्टवितुषीभाषद्वारा
 ग्रीह्यार्थता, योग्यतारूपालगात् । द्वितीयाश्रुते नियमविधिलाघवाच्च ।
 एवं द्वितीयविधि प्रकारांगीकरणे ह्यापवम् । इतरथा विशिष्टविध्या
 श्रयणा त्पंचमप्रकारांगीकरणे गौरवस्यत्वात् । तस्मान्नावघातात्प्रयोजनी
 भूतादृष्टकल्पनं । अतश्चैतादृशस्यले धात्वर्थंभाषनाभेदसत्त्वेपि नप्रयोजनीभू
 तापूर्वभेदः । प्रयोजनपूर्वपक्षे प्रैत्यंगवक्षरुर्भवतीत्येत द्वाक्यविहितेषामे
 यागीवहाविः प्रकृतिभूतग्रीह्यभावे प्यतिदेशमाप्तावघातांगत्वेन ग्रीह्य
 स्सम्भवा एव । यथातिदेशमाप्तप्रयाजाद्यंगत्वेनाज्यं । नच प्रकृतौनिर्वा-
 पोत्तरकाळ मवघाताहुष्टाना दवघातस्य परमयुक्तग्रीह्यपजीवित्वावगतैः
 प्रैत्यंगवचरो तद्भावे भवघातस्याननुष्ठानमेव स्यान्न तदनुरेक्षेय

व्रीहिसम्पादनमिति वाच्यम् ; भवघातस्य घाजिन न्यायाविषयत्वेन परमयुक्तव्रीह्युपजीवित्वालिङ्गेः ।

तथाहि, न तावद्वाजिनन्याय विषयत्वं, दध्यानयनस्य द्यामिक्षार्थत्वं घाकर्षणं न वाजिनार्थत्वं । अत आमिक्षाप्रयुक्तदध्यानयनानुनिष्पन्नत्वाद्वाजिनस्य नदध्यानयनप्रयोजकतेति न्यायः । नचालो प्रकृते समस्ति, व्रीहीणां यागांगत्वस्ये वात्रघातांगत्वस्यापि घाक्रीयत्वाविशेषाद्वाजिनवदघघातस्या नुनिष्पन्नत्वाभावाच्च । नापि पदकर्मन्यायः, तत्रहितेनाक्षमुपांज्यादिति तच्छब्दस्य सप्तमं पद मध्वर्षु रंजलिना गृह्णातीत्यत्र च पदशब्दस्य सापेक्षत्वाद्युक्तं परमयुक्तक्रयांगभूतैकहायननिपनोपजीवित्वं, भङ्गतेतु व्रीहिशब्दस्य प्रकृतानपेक्षत्वात् न यागीपव्रीह्युपजीवितेति विशेषः । पुरोडाशकपाले नेतिवच्च प्रयोजकयुक्ताभिधानाभावात् नपुरोडाशकपाल न्यायः । व्रीहिशब्दस्य सप्तम्यन्धकावाभावात् त्रोत्तरार्धन्यायोपि । निनयनन्यायस्तु प्रतिपत्तिवाभावात् देवानाशङ्क्यः । नच गुणस्य दोहनादेः परमयुक्ताश्रयोपजीवित्वेनाश्रयाप्रयोजकत्वात्, भवघातस्यापि यागप्रयुक्तव्रीह्याश्रयात् तदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ; प्रणयनादे हि गुणांगत्वे प्रमाणाभावेन गुणस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तेर्युक्ता तस्य परमयुक्तोपजीविकता, व्रीहीणांतु यागांगत्वस्येवावघातांगत्वस्यापि घाक्रीयत्वाविशेषाद्द्विनिगमनाविरहेणैकस्येतरप्रयुक्तोपजीवकत्वानुपपत्तेः । नच निर्वापेण व्रीहीणां यागीयावनिश्चयायागप्रयुक्तत्वावगते द्विनिगमनसत्त्वेन तदुत्तरभाषिनोवघातस्य तदुपजीवकत्वोपपत्तेः, एतत्पूर्वपक्षे निर्वापस्याप्या रादुपकारकत्वेनावघातहृत्वात्वात् तेन व्रीहीणां यागीयावनिश्चयानुपपत्तेः । नच निर्वा-

अत्र च सिद्धान्ते स्रुगादिनिष्ठाधेय शक्तिरूपतिशयमद्भावेपि तस्यात्मनिष्ठादृष्टपदवाच्यत्वाभावात् दपूर्वाभावेन पूर्ववदेषापूर्वभेदोपयोगि चिन्तनात्मकत्वात्पादाभ्यापसगति । मोक्षणादे स्सस्वारक्तवर्मत्वे प्रति पुरोडाश मपूर्वकल्पना[त्पादभ] तद्वेदोपयोगित्वेन सा । अनन्तरात् पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुभूत दृष्टोपकारित्वप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षो स्थानाद्दृष्ट्या ।

सत्र - पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनैव स्रुगादे स्सम्मार्गाद्यजन्यावन भाव्यत्यायोगा, दधघातवच्च दृष्टोपकारविशिष्टत्वेनापि तदसम्भवात्, स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गादिविधान मेव प्रयाजादिवत् स्वतन्त्ररूपकार भाव्यक युक्त माश्रयितुम् । नचाधघातवद्योग्यतारूपार्थिगात्सम्मार्गादे गुणकर्मत्वासम्भवेपि द्वितीयया स्रुगादीनां प्राधान्यावगमा दथात्सम्मार्गा दीना तद्गुणत्वावगते दृष्टोपकाराभावे च तद्वेदेनैवाहृष्टस्य द्रव्य निष्ठस्य कल्पनोपपत्तेर्न स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गादिविधानमिति वाच्य, द्विती याया प्राधान्यवाचित्वाभावेन गुणकर्मत्वात्सिद्धे । तथाहि-प्राधान्यवाचित्वात् प्रयोगानुसाराद्भ्युपगम्यते, अनुशासनानुरोधाद्वा? नाथ, ' बल्वजान् शिरण्डकान् कुरु " " सक्तून् जुहोती " त्यादौ करणत्वं एव द्वितीयादर्शनेन तदसिद्धे । नह्यत्र बल्वजादीना कर्मत्वं सम्भवति, करोति द्विकर्मकाभावेन शिरण्डकवमाधरुद्धे तस्मिन् बल्वजादीना कर्मत्वेना षयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । जुहोतिश्च देवतोद्देश्यक प्रक्षेप द्रव्य त्यागसमुदायवाचित्वेन सक्तूना समुदायकर्मत्वानुपपत्ते स्सक्तू नामनीप्सितत्वे नैकदेशकर्मत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च । अतोत्र बल्वजादीना द्वितीययाकरणत्वमेवागीकर्तव्यम् । ततश्चान्वय व्यभिचाराद्वितीयाया करणत्वं एव शक्तिर्नप्राधान्ये । तथा प्रयाजशेषेणेत्यादौ द्वितीयाभा वेपि प्राधान्यदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारादपि तयात्वं निश्चय । नचैव घट करतीत्यादौ करणत्वासम्भवेपि द्वितीयादर्शनात्तवापि व्यभिचार तादवस्थमितिमाच्यम् विषयतासम्बन्धेन घटादेशान्नपतिकरणत्ववत्कृत

प्रत्यपि तदुपपत्तेः; अतो ऽ व्यभिचारात्करणत्व मेव द्वितीयायः, नतु प्राधान्यमिति प्रयोगानुसारेण निर्णयते । अत एव प्रयोगविरुद्ध मनुशासनमपि ' कर्मणि द्वितीये ' त्यादिकं न प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणम् । अतो न सम्मार्गादीनां द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः । नापि सप्रयोजनत्वमात्रेण, पुरोडाशकपालादीनां सप्रयोजनत्वमपि तुषोपवापसंस्कार्यत्वाभावात् । अतो गुणकर्मत्वावेदकप्रमाणाभावात् पूर्वाधिकरण पूर्वपक्षन्यायेन सृगादिविशिष्टसम्मार्गं विधिरेवायम् । सूत्रन्तु- "धर्ममात्रे"- दृष्टोपकारजनक सम्मार्गादिरूपे, ' प्रयाजादिव ' प्रधानकर्मत्वस्यात्, द्रव्यनिष्ठोपकारस्य तेना ' निवृत्ते ' रिति व्याख्येयम् ।

॥२॥ सू - तुल्यश्रुतिन्वा द्वेतेरेस्मर्म्मस्यात् ॥ २-१-१० ॥

सत्यं दृष्टोपकारकत्वेन नास्यावघाततुल्यत्व, तथापि द्वितीयाश्रुति तुल्यत्वात् अवघातादिवद्रुणकर्मत्व सम्भवत्येव । तथाहि- द्वितीया प्राधान्याभिधायिनी ब्रह्मीणामिव सृगादीनामपि प्राधान्यमतिवादयंत्यर्थादवघातस्येव सम्मार्गादीनामपि गुणत्वंगमयति, अतश्च दृष्टोपकारकत्वाभावेपि द्वितीयावगतगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठादृष्टोपकारकल्पनेपि नक्षतिः ।

॥३॥ सू - द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ २-१-११ ॥

यत्तु - द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणाभावात् प्रयोगानुसारेण करणावधगतेः सक्रतुषामुगादि द्रव्यस्यैव सम्मार्गादि प्रत्युपदेशो विधानमिश्रकृतम्, तत्रोच्यते-

॥४॥ सू - तदर्थं वा दृष्टोपकारस्य च [वि]शेषभूतत्वात् ॥ २-१-१२ ॥

न करणावधायिनी द्वितीया, प्रमाणाभावात् । अपितु 'कर्मणिद्वितीये' त्पनुशासनात्कर्मत्वपरा । नञ्त्वत्त्वनिर्मुक्तत्वं, घटं करोतीत्यादि प्रयोगस्यैव मूलत्वात् । नञ्त्वत्त्वस्यापि घटस्य विषयता सम्बन्धेन कृत्वि-

स्वानव्यंभाजेण तेषां तत्रिप्रियाजनकस्यायगमाद्युक्तं सत्तरहस्तारविधौ तत्र त्रिप्रियासाधक्यायेन रूपेणोद्देश्यतामभ्यर्थादीनां मगीकृत्य तत्र त्रिप्रिया-
सु विनियोगगल्पनम् । अत्रतूनास्तूयसि क्षिप्रलोमाद्यवदं उद्योतिष्टोमे
आधनत्वस्यासम्भवाद्दृष्टविधयोपकारकत्वस्य च लौकिकप्रमाणात्म्य-
स्या प्रशस्य संस्कारविध्यम्यधातुपदस्या विनियोगगल्पनम् । अतश्च
द्वितीया अत्रतुगतकरणत्वात्पर्येय ।

अत्र अत्रतूनां विनियोगगल्पनायोगेपि न द्वितीयाकरणत्वलक्षणार्थां,
अननुशिष्टलक्षणार्थां गौरवात्, किं त्यनीच्छितकर्मत्वादिना अतश्च
अत्रतूनां कर्मयोगेनैवा-वयम्, सत्ययस्यभिधायकं प्रथमतप्यासम्भवी, तथा
सति परैकवर्षाधिकरण पूर्वपक्षस्यायेन अत्रतूनां विवक्षापक्षः, तथापि
भाषनाया मेव लोमादिषु स्वरभ्यस्तस्यभ्येन कर्मयोगेणो पाभास्य
दायवग-तस्यम् नयेत् सुहृत्पानेकार्थं शक्यम्, अत्रतूनां कर्मयोग्यु
द्देश्याया मगीकारात् । अतस्त्वपत्रतूना मगीच्छित कर्मयोगेनैवा न्ययोप
पत्ते संस्कारणावच्छेदोतिथेस्त-भाषनायाच्चिप्रामयस्य निरायं सत्कर्मत्वस्यैक
कर्मत्वायेन कर्मस्तरस्या न्ययानुपपत्ते । अन्यथा तत्सत्मानार्थकस्य करोते
रपि द्विकर्मत्वतापत्तिः । अधश्चोते रेककर्मत्वस्येपि भाषनायाच्चित्तिप
प्रामयस्य द्विकर्मत्वस्य सुच्येत, ततोदीहीनवद-तीत्यादौ कर्मस्तराभावा
त्प्रामयानुपपत्तिः । अतएव पदलोके तुण स्मृशतीत्यादौ विषयभावेनेषितत
कर्मस्तरात्तर रतयेन तूनादीना मगीच्छित त्येनान्यय, तद्विषयमेव च
तथापुस्तसुत्रं विधित्तोयेपि पार्श्विकभासार्थां न्ययविषयम् । भाषनान्ययस्तु
विधित्तस्त्वैवकरणार्थमेव, भाष्यस्यैव भाषयार्थांयमेपि करणावच्छाणा,
बद्धजान् क्षिणष्टवान् कुर्यात्त्यादौ करोते रेककर्मत्वस्येन कर्मस्त
राग्ययानुपपत्तेः । अतश्च सर्वथविधित्तस्ये भाषनान्ययो द्वितीयस्यकर्मज
करणत्वेनैव । अतएव मेषावच्छाणावच्छेदं प्रथमच्छेत्तायादौ मेषावच्छाणस्ये
नोद्देश्यायेन भाषनागया दृष्टस्य करणत्वेनैव तद-वयो नायनीच्छित
कर्मयोगेनैवैवम् ।

यत्तु - तन्त्रराने तन्त्रसारन्यायसुधयोश्च 'यच्छते स्वकर्मकत्वात् युक्तोदण्डस्या नीप्सित कर्मत्वेना न्वयः, जुहोतेस्त्वकर्मकत्वात् सकृन्तां द्वितीयया करणत्वलक्षणे' त्युक्तं, तन्न, हुतोहुतः पर्यावर्तत इत्यादौ कर्मणिनिष्ठादर्शनेन जुहोतेरकर्मकत्वाखिद्धे । कर्मणि तृतीया चकाराद्वितीया चस्यादित्यर्थकेन तृतीयाच होच्छन्दसीति सूत्रकारव्यवहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । तस्मादुक्त एवप्रकारः श्रेयान् ।

अत एव गुणफलाधिकारे इन्द्रियकामाद्यवरुद्धायां भावनायां होमस्यानीप्सितकर्मत्वरूपा श्रयत्वेनैव क्रियान्वयोंगीकृतः । अन्यथा तत्रापि तथात्वसम्भवे विशिष्टभावनाविधाने वाक्यभेदाभावा जित प्राभाकरेण । तस्मादुक्त प्रकारेणैव सकृत्पु करणत्वलक्षणा मंगीकृत्य सकृत् विशिष्ट होमविधान मारादुपकारकतयेतिखिद्धम् । सुगादीनान्तु प्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाणान्तरेणा वगतत्वात्तेषामेव भाव्यत्वोपपत्तेर्षुक्तं संस्कारार्थत्वं सम्मार्गादीनामिति ।

नचैवं सर्वत्र सप्रयोजनत्वनिष्प्रयोजनत्वकृतमेव द्रव्यस्य क्रियां प्रति गुणप्रधानत्वमिति कृत द्वितीयातृतीयाभ्यामितिवाच्यं, ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपातिष्ठत' इत्यत्राहि सत्यप्यैन्द्रोगार्हपत्ययोः क्रतुसम्बन्धित्वेन प्रयोजनत्वात् द्वितीयैव गार्हपत्यप्राधान्यप्रमाणम् । नचतत्रापि द्वितीयाया नियामकमात्रत्वेऽपि कथं प्रमाणत्वमिति वाच्यं, द्वितीयाभावे मन्त्रस्पर्शद्विगा दिद्रार्थत्वस्यैवावगमा तस्यानियामकत्वाभावात्, गार्हपत्यप्रातिपदिकमात्रसमभिव्याहारस्य च द्विगाविरोधे सामीप्यनिरूपकत्वेनाप्युपपत्तेः । अतो द्विगाधाधेन गार्हपत्य प्राधान्यं द्वितीयाप्रमाणकमेव । तथा सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयो रुभयोरपि प्रयोजनवत्त्वा विशेषे केवलतृतीयाशृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांतात्वं । अतश्च सत्यापि द्वितीयाश्रुतिप्रामाण्येनिष्प्रयोजनत्वात् सकृत्पुषपवाद् । सत्यापि च तृतीयाप्रामाण्ये दृष्टार्थत्वात् त्रयान्तशेषाभिपारणस्येदं पथाद् । अतस्सिद्ध मदृष्टार्थत्वेऽपि सम्मार्गादीनां गुणकर्मभ्यम् ।

सुवस्तु नद्वितीया गुणवपरा, भाषित्वा प्राधान्यपरा, तदर्थत्वेन स्मृत्या
नुशिष्टत्वात्, 'लोकवत्' - लोकसिद्ध घटादिपद्व दनुशिष्टार्थ
प्रतिपादयत्यस्योपपत्ते नचैव स्वतन्त्रमपि तदापत्ति तेषामिन्द्रिययोजन
कत्वात् प्रकृतेषु तेषा सुगादीना कृतौ शेषभाषावगमात् प्रयोजन
वत्त्वे सिद्धे युक्त गुणवर्त्मवमिति व्याख्येयम् ।

प्रयोजन सुगुदाहरणपूर्वपक्षे सम्मार्गसाधनीभूत सुखा प्रकृतौ
विषयक्षितसख्यत्वात् कर्षिजलाधिकरणन्यायेन चित्तवस्थैव शास्त्रियात्वा
त्पश्चाद्गौ सुग्विषयवृद्धावपि तिष्ठन् एव समाप्तं व्या', सिद्धान्ते तु सस्कार्य
त्वात् सर्वा एव सम्मार्गं व्या परिच्युदाहरणेष्वेकस्यैव परिधे पूर्वपक्षे
सम्मार्गं, तैत्तिरीयशास्त्रात् बहुवचनान्तवाक्योदाहरणतु त्रयाणां
सिद्धान्ते तु यावत्परिधि अग्रेरपि पूर्वपक्षे एकस्यैवाहवनीयस्य, सिद्धां
तेषां हवनीयवृद्धौ सर्वेषाम् । यत् चार्तिके 'पूर्वपक्षे अग्नि मुप-
निधाय स्तुषतइति च लौकिकस्याग्नेस्सम्मार्गं, सिद्धान्तेषां हवनीया
दीनां सर्वेषां' मिति प्रयोजनमुक्तम्, तदग्निं सम्मार्गोत्पत्त्यस्य कल्प
सूत्रकारवचनस्य मूलभूतश्रुत्या भाहवनीयमात्र विषयिण्यानुपसंहाराभि
प्रयोगेण, यदा तु तेनाहवनीयमात्र विषयस्य सामान्यवाक्यस्योपसंहारं तदा
सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेप्याहवनीयस्यैव सम्मार्गोत्पत्त्यस्येति च गार्ह
पत्यादीनाम सम्मार्गात्पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एव पुरोडा
शोदाहरणेपि पूर्वपक्षे एकस्यैव, सिद्धान्ते तु सर्वेषां पर्याग्निकरणमिति
द्रष्टव्यम् । तथा शाक्यानामपनेतरसमया स्तवनीया पुरोडाशाभवा-
न्तावन्न पूर्वपक्षे पर्याग्निकरणार्थत्वेन पिष्टमय पुरोडाशस्योत्पादनोप-
नच तत्रापि पुरोडाशादेशेन मांसविधानात्सवनीय पुरोडाशवत् पर्य
ग्निकरणं पुरोडाशेपि मांसप्राप्त्युपपत्ते न पिष्टमयोत्पादनं, तृतीये
पुरोडाशपदस्य जघन्यस्य धानादिपचके द्विगसमवायेन वृत्तिमर्गाकृत्य
सवनीयमात्रोद्देशेनैतेतर सविधानस्य धरूपमाणत्वेन पर्याग्निकरणपुरोडाशे

तदप्राप्तेः । नचैवमपि सवन मध्यवर्तित्वेन तस्यापि सवनीय पदाभिधेयत्वोपपत्तेर्मासप्राप्त्युपपत्तिः, सवन मध्यवर्तिनि दक्षिणादानादौ सवनीय पदमयागाभावाद्योगकृत्या सवनीयपदस्य धानादिप्रापचक्रवाचित्वावगतः । अतश्च पर्यग्निकरणपुराडाशे मासप्राप्ते रभावात्पुरोडाशपदस्यच लोके पिष्टपिण्डवाचित्वा पिष्टपिण्डरूप एव पुरोडाशस्तदादनीयः । तत्रापि च नर्वाहिमयत्वं यवमयत्वया नियतं, प्रकृतैर्वादिवाक्यै र्यागीयपुरोडाशोद्देशेनैव तद्विधायकत्वं । सिद्धातेषु कल्पित दर्शपूर्णमासप्रकृतिक सवनीयप्रापचक्रोद्देशे मासविधानात् प्रदेयपुरोडाशादिस्थानापन्नतास्तद्धर्मप्राप्ते पुरोडाशादि चतुष्टयस्थानाद्ये मासे पर्यग्निकरण भवत्यव ।

यद्यपि च प्रदेयत्वेन मासविधानादथलोपात्त नावधानपेषणादिधर्मप्राप्तिर्मासे सभाव्यते, तथापि प्रकृता पर्यग्निकरणस्य प्रदेय पुरोडाशधर्मत्वावगते मासे प्राप्तायेवतत् । नचैव पषणप्रापचक्रभावे तदर्थविवापमत्रस्य धान्यमसीत्यस्यो हानुडाचिता नवनेनिराकरिष्यमाणा निर्विषयापद्येतेतिहाच्य, तस्याः कृत्वाचितायेनोपपत्तेवक्ष्यमाणत्वात् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता सवनीयपदापेते वाक्ये अधिवापप्राप्यभावेपि छान्दोग्यशास्त्रास्ये एनेनचै गौरर्क्षीति शाक्यतरसमय पुरोडाशोपन्यायवृत्त्या सर्वान्द्विमात्रोदिति वचन सवनीय पदाभावात्पुरोडाशपदेनैवच तत्कार्योद्देशे लक्षणापत्त्या पुरोडाशमात्रोद्देशेन मास विध्यवगते मासेन च पिष्टपिण्डरूप पुरोडाशस्य कर्तुमशक्यत्वात्पत्तस्त पुरोडाशमत्र सरोधादिति छान्दोग्य कृद्भवनादन्नमिश्रितेन पुरोडाशापत्ते स्तवाधिवापप्राप्तौ तन्मन्त्रोद्देशे चिन्तोपपत्तिरिति युक्तः । तन्न, पुरोडाशपदेनाथ पिण्डमात्रवा प्रतिपाद्यते लक्षणया, पिष्टपिण्डोवात् नाथ, लक्षणापत्तेः । नद्वितीयः, तस्यान्नमात्रोपादानस्य मासप्रकृतिकत्वाद्युपपत्तेः । तस्मात्पिष्टपिण्डप्रकृतिकस्यैव माससंस्कारकत्वेन विधीयते । ततश्च " पयसाम्वाचरण श्रीणाता " ति वासस्कारके तस्मिन् प्रदेयप्रकृतिधर्माणा

पेषणादीना मप्राप्तेर्नोदचितोपपत्ति । अतश्च कृत्वाचिन्ता एतेनैव
तदधिकरणोपपत्ति । ततश्च स्रवनीयपदापेतवाक्ये पेषणाद्यप्राप्ताद्यपि
पर्याप्तिकरणप्राप्तिसत्त्वात्प्रयोजनोपपत्ति ।

यत्तु भाष्यकारेण सुगुदाहरणे पूवपक्षे वरुणप्रघात्सेषु शमीमय्य
स्सुचोभवन्ति द्विरणमययोधेतिवाक्योक्त शमीमयत्वादीना प्रधानाग
भूतसुगनुवादेनैव विहितत्वात्सम्प्रागागभूतसुकुम्भु प्रकृतिप्राप्तनाना
वृक्षीयत्वात्, सिद्धातेतु सस्कार्यत्वाच्छमीमयत्वादीनामेवसमार्ग इति प्रयोज
नमुक्तम् । तन्न, सुहृमात्रानुवादेन शमीमयत्वविधानात्प्रधानसुकुम्भु
वत्समार्गसुकुम्भुवपि शमीमयत्व प्राप्त । नच प्रियगुवत्प्रकरणात्प्रधा
नमात्रलाभ, प्रकरणस्य वाक्य सकोच्चकत्वानुपपत्ते । प्रियगूनांतु च
रूढशेन विहितानामपि चरा प्रधानमात्रसंबधित्वेन विधानाद्युक्त
प्रधानमात्र गामित्वम् । अतश्च यथैव येषां हवीष्या सादयतीत्यादी
प्रधान प्रकरणेन हविशब्द सकोच्चायोग दानधर्मक्य परिहारस्योप
स्थित्यविशेषा दगप्रधानसाधारणा पूर्वसाधनी भूतहविर्मात्र लक्षणवा
प्युपपत्तर्नवद्यादे प्रधानमात्रगामित्य तथैव प्रधान प्रकरणेन सुकुम्भु
सकोच्चायोगा दति देशसदकृतेन च प्रधानवाक्येनोभयो रूपस्थित्यवि
शेषा दुभयागत्य शमीमयत्वादीना । नच्चातिदशन समार्गस्यकृत्पतोप
कार नानावृक्षीय सुगुविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वात्तदबाधाय सुकपदस
कोचोपपत्ति, प्राकृत नानावृक्षीयत्वा बाधाय सुकपदसकोच्चागीकारे भग
गुणविरोध-यायेन प्रधानसुम्भु नानावृक्षीयत्वानुपपदेण सम्प्रागादिद्युक्ष्वे
व शमीमयत्वादि निवेशोपपत्त ।

यस्तुतस्तु “ अस्त्वदवृधेनचरन्ति ” ति यदुपदेशेन प्रधानगता
स्थित्य सम्प्रागगतास्वपि सुम्भु शमीमयत्वादि विधानात् प्रयाजादिगता
स्थित्य तद्गतास्वपि प्राकृतनानावृक्षीयत्वबाधोगुणत्व । नदीद सुद्राव
वेदस्य श्वनप्राकृतानेपुद्रावृत्तवत्त्ववत्प्रयागविधिद्वारक प्रधानाभि
नप्रयोगवत्त्वस्ति येनातिदेशोपपत्त्या, दीप्यत्यर्थस्येति, १. अगमयत्नस्यार्थ,

रण सुद्रुमानानुषादेन विधाना दपामिवास्या प्यौपदेशिकत्वात्प्राबल्य
मिष्टमेव । अतश्च यथैव प्रयाजादिषु शमीमपत्वप्राप्ति रूपपादनी
या, तथा सम्मार्गसुक्ष्वपीति नास्य प्रयोजनत्वोपपत्तिः ।

यत्त्र घातिकेभ्युपगम्यापि यथा कथञ्चि च्छमीप्रयत्वादेः प्रधान
सम्बन्धं न सम्मार्गसुक्षु नानावृक्षीयत्व प्राप्तिस्सम्भवति, प्रधान सुग्भिरेवां
गानामपि प्रसंगा त्कार्यसिद्धे स्स्वतन्त्रसुगाक्षेपकत्वानुपपत्तेः, अतश्च
यथैव दक्षिणास्सोमस्येति घचनात्प्रधानमात्रांगभूतयापि दक्षिणया
प्रसंगा त्कार्यसिद्धे र्नांगभूतेष्टिपशु ष्वातिदेशिकान्वाहार्यदक्षिणाप्राप्ति
रिति द्वादशे वक्ष्यते, तथैव प्रधानसुग्भिरेव प्रसंगसिद्धेन सम्मार्गार्थं नानावृ
क्षीयसुगुत्पादनमिति दूषणान्तरमुक्त । तत्र, सौमिकपात्रैरेष्टिकपात्रकार्यस्ये
व शामित्राग्निना पौरोडाशिकाग्निकार्यस्य पाकस्येवात्र सम्मार्गस्य प्रधानसु
ग्भिस्सिद्धचनुपपत्तेः । दक्षिणायाद्धानतानां कर्तृणा मगप्रधान साधारण्या
दानतिरूप कार्यसिद्धेः प्रत्यक्षत्वा द्युक्त्वा तत्साधनीभूतान्वाहार्यनिवृत्तिः,
प्रकृतेतु सुग्भि प्रधाननिष्पत्त्या सम्मार्गानिष्पत्ते स्सम्मार्गस्य पृथगनुष्टेय
त्वाद्युक्तमैष्टिकपात्रवत्स्वांगभूतसुगाक्षेपकत्वम् । नच यथा सोमांगभूत
महावेद्यैवैष्टिक हविरासादनादिकार्यस्य पृथगनुष्टेयस्याप्यनुनिष्पादना
त्तदंगभूतदार्शपूर्णमासिक वेदिनिवृत्ति द्वादशे वक्ष्यते तथात्रापिसम्मा
र्गस्य पृथगनुष्टेयत्वोपि प्रधानसुग्भिरेव निष्पादनोपपत्ते र्नानानावृक्षीयत्व
प्राप्तिरिति वाच्यम् ; सौमिकवेदेदेशत्वेनांगप्रधानार्थत्वस्य तृतीयेव
क्ष्यमाणत्वा द्दविरासादनादिकार्यांगत्वेन तस्या एवमाप्तेः आतिदेशि
कैष्टिक वेदेरुपदेशेन बाधोपपत्तेः । नचैवं वेदेस्तत्रावापत्तेर्द्वादशोक्त
प्रसंगानुपपत्तिः, तस्य इपतिशक्षयामहेस्यां कर्तुमित्यार्थवादिक् कर्तृग
मनागमनादि रूपप्रचारार्थत्वं कृत्वाचितया कर्तृप्रचारार्थाया वेदेर्हवि
रासादन सिद्धयगीकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवमापि पात्रन्यायेन
हविरासादनरूपस्य कार्यस्य पृथगनुष्टेयत्वा त्प्रसंगोपपत्तिः, कर्तृप्रचा
रार्थमनुष्ठितेनैव सौमिकवेदिकरणेना दृष्टविशेषावच्छिन्नाहवनीय प्र

त्यग्देशरूपाया वेदेस्सिद्धत्वा दैष्टिकवेदिकरण त्रिवृत्त्याप्रसंगोपपादनात् ।
 नद्वैष्टिक सौमिक वेदिकरणभेदे वेदिभेदस्त्वस्ति, प्रत्यग्देशस्य प्रत्यक्षे
 णैकरत्वा द्वेदिपदस्य नानार्थकत्वं कल्पनायोगात् अदृष्टस्याप्येकस्यैव
 कल्पनाच्च । अतएवतत्तत्कत्वपूर्वसाधनीभूतवेदिकरूपादृष्टत्वेनैव तत्तद्वेदि
 करण प्रति कार्यत्वा द्वयभिचारस्त्वकरोवा नाशंभ्य । पात्रेषुतु सौमिका
 पक्षया ऐष्टिकाना भेदस्य संस्पादयितु शक्यत्वा न्नप्रसंगइति वैषम्यम् ।
 अतश्चपात्रन्यायेन प्रधानसुगपक्षया समार्गसुचोभेदेन कर्तुं शक्यत्वाच्च प्रस
 गोपपत्तिः । नच प्रसगासंभवेऽप्याग्नेयीन्यायेन प्रकृतानामेवा पोदानाशरू
 तस्य प्रकृतिमाप्तनाना वृक्षापत्व बाधकून वैगुण्यप्रसंगेनापुदयात् । अतश्च
 वार्तिके प्रसगापदानमनास्य यैवेति द्रष्टव्यम् ।

इदत्विद्वक्त्वत्त्वं, कथञ्चि च्छभीमपत्वादेः प्रधानमात्र संबन्धा
 भ्युपगमे प्रकृतौ नानावृक्षापत्वस्यापि प्रधानमात्र संबन्धापत्ते स्त्वमार्ग
 सुक्तु नानावृक्षापत्वस्यैवा भावा द्वाभ्योक्तप्रयोजनानुपपत्तिरिति ।

एतेन यदपि परिष्फुदाहरणे बाणघत' परिधयोभयतीत्यत्र पूर्वं
 पक्षे सम्मार्गाभौ पाठाशाब्दत्वादयितव्या, सिद्धान्तेबाणघतामव सम्मार्गं
 इत्युक्त प्रयोजनमपाम्त, बाणघत्वस्याग प्रधानसाधारण्येन विधाना
 दन्यथापाठाशाब्दस्यापि सम्मार्गं परिधिष्वपाम्ते । किञ्च परिधीन्
 सम्मार्गात्त्यत्र परिधिशाब्देन परिधीपत्ते अनेनेति द्युत्पत्त्या अग्निपरिधानो
 पलक्षित द्रव्याभिधाना तपुरोडाशकपालन्यायेन पाठाशाप्रयोजकत्वा
 घोक्तप्रयोजनसिद्धि ।

यदपि व्याम्बुदाहरणे अम्बुवभृथेन चरतीत्यत्र पूर्वपक्षे
 सम्मार्गाग्ने वतंभ्य सिद्धान्ते त्वपामिति प्रयोजनमुक्तम्, तदपि अव
 भृथे तस्यापूर्वत्वेन तदर्थं श्रूयमाण प्रयाजानूयाजाद्यर्थावा भारादुपकारक
 सम्मार्गं प्राग्दभावाद्यथाकथञ्चित्तापयगीकारेपि तृतीयातेन अवभृथपदेन
 सांगम्यैररण त्वावगमात्तरन्तीपत्तेन च सागस्यैव प्रयोगविधाना दया

चदेशत्वात्सांगप्रधानविषयत्वस्यैकादशे घक्षमाणत्वात् सम्मार्गस्यापामेव
प्राप्तेरुपेक्षणीयम् । अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि ।

इति सम्मार्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रादि प्राधान्याधिकरणम् ।

॥ १ ॥ मू - स्तुतशस्त्रयो स्सकारो याज्यावदेवताभिधानत्वात् ॥

॥ १ १ १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरण । तत्र प्रगीतमंत्रसाध्य गुणगुणिसंबधकी
तंन स्तोत्र, शस्त्र च तदेवाप्रगीतमंत्रसाध्य । तत्र किं तयो रारादुप
कारकाय प्रयाजादिवत्, उतदेवतादिरूप गुणिस्मरणार्थत्वेन सन्निरपयो
पकारकत्वमिति विचारः । अत्रा पूर्वभेदोपयोगिधितनात्पादाध्यायसं
गतिः पूर्ववत् । अनतरान्तु पूर्वाधिकरणे श्रुतिप्रदणस्य द्रव्यागताबोधक
प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वादिहापिगुण्यगताबोधकालिगसज्ञावेन पूर्वपक्षकरणा
दापवादिको ।

तत्र यद्यपिविषयतासंबन्धेन गुणगुणिनोरुभयोरपि संबन्ध कीर्तनाख्य
स्तोत्र शस्त्र प्रति वरणत्वमस्ति, तथापि प्रयोजनापेक्षया दृष्टविधया कर्मा
नुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायोगेपि कर्मोपयुक्तगुणिस्मरणार्थत्वसंभवे अदृ
ष्टार्थत्व कल्पनानुपपत्ते गुणिस्मरण रूपसस्कारार्थत्वमेव याज्यादिव स्तो
त्रशस्त्रमंत्राणामगीकर्तव्यम् । नचात्र स्तौतिशस्त्रिभ्यां विनियोगेन या
ज्यादिवैद्वक्ष्ये स्तौतिशंसरयोश्चगुणविशेष्यक गुणिसंबधकीर्तनवाचित्व
स्य लोके प्रसिद्धत्वाद्गुणप्रकाशनार्थत्वे च तस्यैव विशेष्यत्वेन तयोर्लक्ष
णापत्ति रितिवाच्यम्, प्रयाजशेषेण हर्षोभ्यभियारयतीतिवदृष्टार्थत्वानुरां

धेन लक्षणागीकारस्य व्याप्यत्वात् । अतस्त्रिपरिपोषकारकत्वमेव स्तोत्र
शस्त्रयोरपि । सूत्रनिगदव्याख्यातम् ।

॥२॥सू - अर्थेनैव पठ्येत देवतानामचौदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ।

॥ २ १ १४ ॥

अस्तृताव न्मूलयुक्तिभूत श्रुतिधिराशो लिङ्गस्य बाधक , अभिपुञ्जय
युक्तिरूपो दुर्बलप्रमाणबाधप्रसङ्गस्य तावदादावभिधीयते । यदिहिस्ती
तिशस्यो प्रकाशनलक्षणार्थता मगीकृत्य सन्मन्त्राणा गुणिस्मरणार्थत्वमि
ष्यते ततामह्नेन्द्रदेवताव्यागाभ्यासक्रमेणपठितयो र्द्वयमत्रयो मंह्नेन्द्रप्रकाश
नाशक्ते रिन्द्रस्यच यागानगत्वेन प्रकाशनानर्हत्वा स्मरणेन यत्रेन्द्रोदेवता
सत्रोत्कृष्येत पूषानुमन्त्रेण मन्त्रवत् । ततश्च यजुर्वेदविहितग्रहयागाभ्यास
क्रमेण सामवेदात्तर्गतोत्तरा ग्रथपठिताना मृचा यथाक्रमपाठनाथ गतांगभा
षानां मध्येरेन्द्रमन्त्रया स्तदनगीकारात्क्रमबाधापत्ति । पादपुनरा
रभतइति वचनावगतस्य व्याघामृच्य सकृत्पठित्वा तस्यात्यपादेनसहद्विती
याघार्थं च पठित्वा तदात्यपादेन सहद्विधीयात्यार्थं चपठनरूपस्य प्रग्रथ
नस्य माहेन्द्रग्रहसन्निधावाम्नातस्य तदगत्वानगीकारा त्सन्निधिबाधश्च ।
अतश्च दुर्बलया रपि क्रमसन्निध्यो प्रबलनापिलिङ्गेन सहावाधेनैषोपपत्तौ
बाधायोगा त्सत्रिपरिपोषकारत्व स्तोत्रशस्त्राणा । सूत्रतु देवतापद प्रति
गुणत्वेन सयुक्ता यदि स्तुतिभावना ततोर्थेन प्रयोजनानुरोधेन माहेन्द्रप्र
हयजितोपकृष्येतैन्द्रोस्तुति , तस्या प्रयोजनभूता देवतां प्रतिगुणत्वादिति
व्याख्येयम् ।

॥ ३ ॥ सू - वशावदागुणार्थं स्यात् ॥ १ १ - १५ ॥

नापकृष्येतैन्द्रोस्तुति , इन्द्रशब्देनैव प्रकृतग्रहयागार्थेन्द्र प्रकाशनोप
पत्ते यद्यपि च तत्र महस्वगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य माहेन्द्रमिति त
द्धितेनदेवतात्वमुक्तं, तथापि विशेष्यस्यैव मन्त्रेण प्रकाशनोपपत्ते विशे

षणांशस्यचमंत्राभावेपि ध्यानाद्युपायातरेण स्मृतिसिद्धेर्नापकर्षापत्तिः ।
 नाहि "सावा एषासंबंदेषत्यापदजावशाः वापव्यामालभते"ति वाक्येन
 वशावशुणविधानेपि विशेष्यमात्रस्य छागस्यवपायामेदस इतिमंत्रे
 णाभिधान नेष्ट । नह्यत्रमहेन्द्रशब्दस्यैव देवतात्वं, येनेन्द्रशब्दस्य ततोभि
 न्नत्वेनापकर्षशक्येत, तथासति महेन्द्रशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिक
 सज्ञाभाषात्तद्वितानुपत्ति प्रसंगात् । अतएव चेतनाचेतन साधारण्येनार्थ
 स्यैव देवतात्व दशमे वक्ष्यते । एवं सायपि यदिमहेन्द्रशब्दोरुद्भवा अ-
 र्थांतरवचनस्या ततोर्थांतरवचनेनेन्द्रशब्देन नाभिधीयते तदर्थं इत्युक्तं
 प्येतैद्रोमन्त्रः, प्रोक्षणीशब्दवत् कल्पतावयवयोगेनोपपत्तौ नार्थांतरक
 ल्पनाया प्रमाणमास्ति ।

ननु तद्धितसमासरूपवृत्ति द्वयानुपपत्तिरेव रुदिकल्पनायां प्रमा
 णं भविष्यति । तथाहि - नतावदेकस्यैवेन्द्रशब्दस्य युगपत्तद्धितसमा
 सरूपवृत्तिद्वयसम्भवः, अन्यतरस्तापेक्षात्वेनैकस्या अपि वृत्तेरनुपपत्तेः, स
 मासवृत्त्यर्थं मिन्द्रशब्दस्य सुबन्तत्वकल्पना तद्धितवृत्त्यर्थं चा सुबन्त
 त्वमिति युगपद्भूतौ युगपरसुबन्तत्वा सुबन्तत्वविरोधापत्तेश्च । नापिक्रमेण,
 सकृच्छ्रुतस्येन्द्रशब्दस्या वृत्त्यापत्तेः । तद्धितपूर्वमवृत्तौमहेन्द्र मित्युत्तर
 पदवृद्धि र्महत्त्वस्यप्रधानभूतद्रव्यविशेषणत्व बाधक प्रसज्येत । अतो
 वृत्तिद्वयानुपपत्त्या अश्वकर्णादिशब्दव द्भृदिकल्पनोपपत्ते र्निन्द्राग्महेन्द्रस्य
 भेदावगमात् इन्द्रशब्देनप्रकाशानानुपपत्ते रुकर्षानिवारणमिति चेत् ?
 समासवृत्त्युत्तरकाळ तद्धितवृत्त्यंगीकारात् । नचैव मिन्द्रपदावृत्तिः,
 वृत्तिद्वयविवरणवेलायां पौरुषेयेन्द्रपदावृत्तावपि वैदिकमाहेन्द्रपदेनानावृत्ते
 नैव महत्त्वगुणविशिष्टेन्द्रदेवतात्वविधुपपत्तेः । अतएव तद्धितवृत्तेः पूर्वं
 द्वादि समासांगीकारात् " आग्नावैष्णव " मित्यादौ देवताद्वादि
 निमित्तकानटाद्युत्पत्ति राजस्येनोपपादिता भविष्यति । अतश्चक्रमेण वृ
 त्तिद्वयस्यानुपपत्तेः प्रोक्षणीशब्दवत्कल्पता वयवयोगेनोपपत्ते रुदिकल्पना

नववाशात्सायापि गुणविशिष्टस्येष्टस्य देवतात्वे यथावादिदशब्देनविशेष्यमात्र प्रकाशनोपपत्ते नोत्कर्षापत्तिः ।

यस्तुतस्तु महेन्द्रमतिपदिकेन महत्त्वविशिष्टे इन्द्रे षडेपि राजपुरुषशोभनइति तद्विशेष्यमानस्यैव तद्वितेन देवतावाच्यगमाद्विशेषणस्यच महत्त्वदस्य विश्वस्योपलक्षणार्थत्वेन स्तावत्त्वेनोपपत्ते देवताभूतस्य शुद्धस्येन्द्रस्येन्द्रण प्रकाशनोपपत्तौ नोत्कर्षापत्तिः ।

सूत्रन्तु अगुणार्थं स्यादित्यकार प्रश्लेषेण व्याख्येयम् ।

॥४॥ सू नश्रुतिसमवापिन्वात् ॥ २ - १ - १६ ॥

नेन्द्रशब्देन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताभिधान, प्रकृतग्रहेमाहेन्द्रमिति तद्वित्तसद्वृत्तेन विधिना महेन्द्रपदस्यैव देवतात्वविधानात् । तथा हि- तद्वितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्याभिधानात् देवतात्वस्यच त्यज्यमानहविरुद्धशब्देन वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धस्यानुच्चार्येण ऽ सम्भवात् तद्विताभिहितोद्देश्यवान्वयार्थं महेन्द्रमतिपदिकेन लक्षणया महेन्द्रपदमनाभिधाय तस्य त्यज्यमानहविरुद्धेयताख्य देवतात्व विधीयते । महेन्द्रशब्दे पदलक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धविनानुपपत्तं महेन्द्रपदशक्य श्वेताचतनसाधारणेन दशमे वक्ष्यमाणोर्थोऽपि ग्राह्यतः । अतश्च महत्त्वगुण विशिष्टेन्द्रवाचकमहेन्द्रपदस्यैव देवता वाचसाया द्विशिष्टवाचकवृद्धञ्जनादि पदान्तरप्रयोगे सूत्ररां शुद्धेन्द्रपदप्रयोगायोगा न्द्रपदेन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताप्रकाशनोपपत्तिः ।

यत्तु - न्यायसुधाग्रन्थस्वारस्या मतिपदिकेनार्थवाचिना एतेष्वप्यान्वयार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणामगीकृत्य तत्र तद्वित्तवाच्य देवतात्वान्वयार्थं गौकाराच्छब्दोपदिनेयो देवतेतिमतीयते, तस्यद्विशिष्टेण उच्चार्यत्वाख्योद्देश्यत्वस्य वाधाद्विशेषणीभूतपदान्वयस्य चान्योपलक्षणमन्येन नान्वेधीतिन्यायेना व्युत्पन्नत्वा दुपेक्षणीयम् ।

एतेनार्थस्यैव देवतात्वेपि तस्यग्रीष्मादिषु स्वरूपेण योगोपयोगाभावाच्छब्दोच्चारणद्वारेणैवोपयोगावगते शब्दविशेषापेक्षाया ल्या

घवाद्गुपस्थितस्य विधिगतशब्दस्यैव नियमइति पक्षोपिप्रत्युक्तः, तद्धिता
र्थस्य त्यज्यमानहविरुद्धेऽपत्वात्पस्यार्थे बाधेनान्वयानुपपत्तेः, त्यज्यमान
हविरुद्धेऽभूतशब्दाभिधेयत्वलक्षणात् प्रधानभूते तद्धिते लक्षणापत्तेः श्यु
क्तैव । तद्वर प्रातिपदिकेषु गुणभूते पदलक्षणेति ।

किञ्चैवं “ अग्रयेपावकापे ” त्यादा चेकस्यैव पदस्योच्चारणनियमो
पपत्तेः न पदद्वयोच्चारणापत्तिः अतो महेन्द्रपदस्योच्चार्यत्वेन देवतात्वा
द्वेन्द्रमन्त्रेणाभिधानोपपत्तिः, अतश्चोक्तर्थापत्तिस्तदवस्थैव ।

सूत्रन्तु-श्रुत्या-विधिगत शब्देनैव, देवताया, कर्मणि, समवायात्-
सम्बन्धादिन्द्रशब्देन महेन्द्रप्रकाशनानुपपत्तेर्ना नुक्तर्था सम्भवइति
व्याख्येयम् ।

॥ १ ॥ सू - व्यपदेशभेदाच्च ॥ २ - १ - १७ ॥

इतश्च नेन्द्रपदेन महेन्द्राभिधानं । अन्यथा सान्नाय्ये “ बहुदुग्धीन्द्राय
देवेभ्यो बहुदुग्धि महेन्द्रायदेवेभ्य ” इति द्वयोर्मन्त्रयोस्समाप्नातयो
रन्योन्य प्रकाशकत्वे विकल्पापत्तिः । अस्मन्मते त्वेन्द्रेण सान्नाय्य गतेन्द्र
प्रकाशना न्महेन्द्रेणच तद्गतमहेन्द्रप्रकाशना न्मन्वद्व्यपदेशव्यवस्थेति
न विकल्पः । अतश्चेन्द्रमहेन्द्रयो रधिष्ठानैक्येपि विशेषणाशभेदाद्दुहे
यशब्दभेदाच्च भेदाद्यगमे नैन्द्रमन्त्रेणाभिधानानुपपत्तेरुक्तर्था निवारणम् ।

॥ ६ ॥ सू गुणध्वानर्थकस्यात् ॥ १ - १ १८ ॥

यदप्युक्त महेन्द्रप्रातिपदिकेन महत्त्वविशिष्ट इद्रे भिहितेपि रा
जपुरुषशोभन इतिच द्विशेष्यमात्रस्यैव तद्धितार्थान्वय इति । तन्न, तथा
सति गुणवाचिमहापदानर्थक्य प्रसगात् । नहि तस्य राजपदवदर्थ
द्वारणोपलक्षकता संभवति, देवतायास्स्वरूपेण कर्मण्युत्पन्नात् ।
किंतुशब्दोच्चारण द्वारातदुपकारकत्वात् । महापदस्यापि तद्द्वारैवो
पलक्षकता वाच्या । ततश्च तस्याप्युच्चार्यत्वात् देवतात्वात् तर्गत्यवगते
नमहत्स्वरहितस्येन्द्रस्य तद्धितार्थान्वयस्तभवति । किञ्च संभवति वि
धेयद्र विशेषणत्वेनार्थवत्त्वे उपलक्षणत्वस्य स्तावकत्वस्य चान्याय्यत्वात्

शुद्धस्येन्द्रस्य देवतात्वं । राजपुरुषश्शोभन इत्यादीस्तु प्रमाणांतरानुरोधेन तथांगीकरणमिति न किञ्चिदेतत् । अतएव च सात्राट्ये“एद्रं दध्य मावास्यापामेंद्रपयोमावास्यायां माहेंद्रं दध्यमावास्यायां माहेंद्रं पयोमा वास्याया”मिति व्यपदेशभेदः । अन्यथा तत्रापि महत्पदानर्थस्यम् ।

॥७॥ सू — तथा याज्यापुरोहचोः ॥१ - १ - १९॥

तयासात्राट्य एवेन्द्र महेंद्र देवत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययो भेदेनाम्नान मर्षोद्रमहेंद्रयो भेद एवावकल्पते, अन्यथा एकेनकार्यसिद्धे रितराम्नान मन र्थकं विकल्पोवा प्रसज्येत । नच भवन्मतेष्वेकापूर्वसाधनत्वा द्विद्रम हेंद्रयो धर्मसांकर्यापत्ते विकल्पानिवारणम्, सम्मालनादिय स्प्रतिनिपत निर्देशेन सांकर्यानापत्ते ।

घस्तुतस्तु - मन्त्राणां लिङ्गेन मुख्यपदार्थे विनियोगा द्वीहिणां मेधस्तुमनस्यमान इति षडेकापूर्वसाधनीभूते व्यर्थान्तरे अप्राप्तत्वेन सांकर्यप्रसंग एव नास्ति । अतो याज्यापुरोनुवाक्ययो भेदात्मनानमापि देवता भेद साधकम् । सूत्रे पुरोहकछन्द शशस्त्रगत मन्त्रविशेषवाच्य पि लक्षणया पुरोनुवाक्यापरो द्रष्टव्यः ।

॥८॥ सू - वशाया मर्षसयोगात् ॥ २ - १ - २० ॥

यास्तु - वशात्त्व गुणविशिष्टद्रव्यविधानोर्नि छागशब्देन विशेष्य मात्र प्रकाशनं दृष्टमित्युक्तं, तद्वशात्वस्य स्वरूपतत्त्वोपकारकत्वा द्रुपा यांतरेणापि स्मृत्याकर्मण्यनुष्ठानोपपत्ते नोपपत्तं शब्दोच्चारणापेक्षा । प्रकृतेस्तु महत्त्वस्य महत्पदोच्चारण द्वारेणैवोपकारकत्वा, ज्ञानुच्चरितस्य साधनार्थं संभवतीति विशेषः ।

॥९॥ सू - यत्रेतिचार्थं वशास्यात् ॥२ १ - २१॥

मनु - यत्रमाहेंद्रग्रहसन्निभाषय मैद्रः प्रगाध. पठितः, तत्रैवास्य म्, मातास्याग्निपदवृत्तशणया महन्धविशिष्टं प्रकाशकारत्वेन निषेधाकल्पनाद

ध्वत्त्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु नेदृशस्यै लक्षणा यागवेलायां महेंद्रपद
प्रयोगेपि मन्त्रेविशेष्यभूतेन्द्रमात्र प्रकाशनेन मन्त्रस्या पूर्वियदेवतात्वाश्रयभू
तेन्द्र प्रकाशनार्थात्वेनाप्युपपत्तेः; मनोतास्याग्निशब्दे तु देवतावाचि म-
नोतापदसामानाधिकरण्येन लक्षणांगी करणमित्युक्त मन्त्राधिकरणे । तत
श्च यथापठितस्याप्युपपत्ते नोत्कर्षोपपत्तिः । अथवा पूषानुमन्त्रणमन्त्रवद्बुधक
प्रमाणवाधेनोत्कर्षांगीकारेपि न क्षतिः । नच तत्र यागानुमन्त्रणमन्त्रसमा
ख्यावदिह सम्बन्धसामान्यबोधाधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षस्याप्यनुपपत्ते
रानर्थक्यापत्तिः, एद्रयागांतरे तदभावेपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्यैन्द्रग्रहाभ्यासे
प्रकरणस्यैव सामान्यसम्बन्धबोधाधकस्य सत्त्वेनोत्कर्षोपपत्तेः । अतश्च
यत्र प्रकरणस्यैन्द्रयागस्तत्रास्य प्रगाधस्योत्कर्षेपर्यवस्योपपत्तिरिति ।

॥१०॥ सू — नत्वास्नातेषु ॥२-१-२९॥

नचैन्द्रस्य प्रगाधस्य प्रकरणे उत्कर्षसंभवेप्यन्येषु तत्तद्गृहा
भ्याससन्निधा वाम्नातेषु मन्त्रेषु “ याम्यारंशंसति शिपिविष्टव
सीशंसति पितृदेवत्या शंसति कुसुंभकसूक्त मन्वाद् अक्षि
सूक्तमन्वाद्मृषिकसूक्तमन्वाद्हे”त्यादिविधिविहितेषु प्रकरणेषुपि यमादीनाम
भावात्तत्रोत्कर्षानुपपत्तेः, प्रकरणबहिर्भूत यमादिदेवत्यकर्मणि च सा
मान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षानुपपत्तेः, कुसुंभकादीनां
चान्यत्रापि देवतात्वाभावेन सुतरां तदनुपपत्ते नार्थवत्त्वोपपत्ति रिति
वाच्यं,

॥११॥ सू — दृश्यते ॥२-१-२३॥

सर्वेषां मेवार्थवत्त्वोपपत्तिः । तथाहि - मण्डूकसूक्तस्य
तावत् “ मण्डूकेनाग्निधिरुपती ” ति विहितमण्डूक प्रकाशकारत्वेनाग्ना
वुःयाग । नच तस्या नारभ्याधीतत्वेन सामान्यसम्बन्धबोधक प्रमा
णाभावः, मण्डूकसूक्तस्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसंबन्धे अवगत भानर्षक्य
तदंगन्यायेन तदंगभूतेचपने निवेशोपपत्तेः । एव मृषिकासूक्तस्यापि

प्रकरणाऽऽतिष्टोमांगभूतयूपैकादशिन्यां निवेश । तत्र च यद्यथा
 एतौ साक्षाद्विनियोग , तथाऽप्युपशयेषु " सर्वेवा भन्पेषुषा पशुमतो
 अथोपशयएवा पशुरि"त्युपक्रम्य द्वेष्याभावे 'आत्पुस्तेपशुरिति श्रूयादि" ति
 मन्त्रविधानेनाप्यस्मृति द्वारा लक्षणया तत्सम्यग्पुपशयस्तुतिरिति द्रष्टव्यम् ।

येद् याम्यादिमन्त्रास्तेषां प्रकरणे कथमपि निवेशासम्भवतोऽवशां
 धोगा दन्परचसामान्यसम्बन्धबोधः प्रमाणाभावेनैव तदप्रभक्ते रगत्या
 प्रकृतग्रहद्वयैव लक्षणयैयतै प्रकाशयते । प्रयोगाभावेन निषिद्धल
 क्षणानगीकारेण जपादिमन्त्रेषु याम्यादिमन्त्राणां मध्यदृष्टार्थं मुच्चारण प्रकृ
 तग्रह यागात्वेन वधीयते । अस्मिन् पक्षे स्मृतिशक्तौ गुणिवि
 शेषक प्रकाशनलक्षकत्वाभावेऽपि लक्षणयोच्चारणपरत्वमेव द्रष्टव्यम् ।
 यदि एवमिन् पक्षे ऽदृष्टार्थत्वस्यावश्यकत्वे लक्षणागीकारे प्रमाणाभाव
 शक्यत, ततो याम्यादिविषये गुणविशेषक गुणिसम्बन्धकीर्तनात्मक
 स्तोत्र शस्त्रविधानमेवा दृष्टाय मर्गाक्रियते । नचैतावता सर्वत्रैव
 तथा प्रसंग , अनुपपत्तेरभावात् । नच याम्यादिमन्त्रेषु तलन्मात्रव-
 णिकदेशतागीकारेण तद्देवतयागातरस्यैव कल्पयितुं शक्यत्वात् किमिति
 सिद्धान्त्यभिप्रेत स्तोत्रशस्त्रादृष्टार्थतागीकरणमिति वाच्यम् , याम्यादि
 मन्त्रे स्तुतिभागित्वरूप देवतात्वं कल्पनेऽप्यारवद्रव्य स्वधाभावे
 हविर्भागित्वरूप देवतात्वाकल्पनात् तदेककल्प्य यागानुमानानुपपत्ते ।
 अतएव जपादिमन्त्रेषु न यागान्तरकल्पनम् । किन्त्वदृष्टार्थमेव ।
 नचान्येषु जपादिमन्त्रेषु दृष्टार्थत्वेष्वत्र ' यद्यज्ञस्य साधनताभ्यापद्येत अता
 देवाभवतुन इतिजपत अपिवाऽन्यवैष्णवीमि " त्पादौ विष्णु
 प्रकाशकस्य मन्त्रस्यापाशुपागांगत्वन विद्वद्भाक्त्वं विहितवर्षणि
 मात्रवर्णिक देशताकल्पकत्वेनोपपत्ते किमित्यदृष्टार्थतागीकरणमिति
 वाच्य, विधिषाक्यादेवैतस्य मन्त्रस्य यज्ञसाधन लोपनिमित्त यैगुण्यसमा
 धानार्थत्वे नाद्यतत्वादधान्तराकाशानुपपत्ते । अतो जपादि मन्त्रवदेव या
 म्यादिमन्त्राणाम् दृष्टार्थत्वासिद्धान्त्यभिप्रेत स्तुतिरूपत्वमेवसागीकर्तव्यम् ।

यस्तु- मूढे "वाचस्तोमे सर्वा ऋचस्त्वर्वाणि यजूषि सर्वाणि सामानिपारिच्छवंशसता"ति विहिते शस्त्रे सर्वेषां मन्त्राणां विनियो गाद्याभ्यादीनामपि तत्रैवोत्कर्षः । यद्यपि च तत्र दृष्टविधानोपयोगः, तथाप्य दृष्टद्वारेण तदुपपत्ति "रित्युक्तं । तद्वाचस्तोमेषु दृष्टार्थताव श्यकत्वे याम्यादीनामपि साङ्घिध्यावाधार्य प्रकृतग्रहणैव अदृष्टार्थत्वस्य न्यायत्वात्पुपेक्षितम् । यदितु वचनेन साङ्घिध्यावाधान प्रकृतग्रहसंबन्ध इत्याशक्येत, ततो दर्शपूर्णमास प्रकरणपठितानां जपादिमन्त्राणामन्येषां च ङिगादिविनिष्कानां वचनेन ङिगादिवाधापत्तेर्न तदंगत्वसम्भवः । अथनु वाक्यस्यापि सामान्यविषयस्य विशेषनिष्ठाङ्गिगादि बाधकत्वायोग उच्येत, ततस्त्वन्निधावपितुल्यम् । तस्मात्पूर्वोक्त विधयैवार्थवत्त्वदर्शन व्याख्येयम् ।

॥ १२ ॥ सू - अपिवाश्रुतिसयोगात्प्रकरणे स्तोतिशसती क्रियेत्पत्ति विद
प्याताम् ॥ २ - १ - २४ ॥

नैद्रस्य प्रगाधस्योत्कर्षस्संभवी । सद्भिन्तावत्प्राकरणिक एवैन्द्र
यागे, तस्याधान्तराधिकाराविहित मन्त्रान्तरावरोधेन तत्रास्य मन्त्रस्थानव
काशात् । नापि ऋतुप्रकरणबहिर्भूते इन्द्रयागांतरे, तत्र सामान्य
संबन्धबोधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षा नुपपत्तेः । इन्द्रशब्देन मनोवास्याग्नि
शब्दश्च न्महेंद्र प्रतिपादनतु लक्षणाभिप्रात्ययैव निरस्तम् । अवशिष्यते
तावथागधेच्छायां विशेषणयुक्त प्रकाशनेपि मन्त्रे विशेष्यमात्र प्रका
शन ना नुपपन्नमिति, तत्रेदंवाच्यं, स्तोतिशसत्योर्गुणि प्रकारक गुण
विशेष्यकबोधानुकूल व्यापारवाचित्वस्य गुणिनिष्ठ गुणतात्पर्यक बोधा
नुकूल व्यापारवाचित्वस्य वा षक्रकेशांतो देवदत्त इत्यादाविधावधा
रणात्, गुणिप्रकाशनापत्ते लक्षणापत्ते स्तोतिशसति वाच्यस्यैवार्थस्य
विधेयत्वावगमा तस्य च दृष्टार्थत्वात्संभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनस्य फलमु
खात्वेन प्रामाणिकत्वात् नुपपत्तिरिति । लोके षक्रकेशो देवदत्त इत्यत्र
देवदत्ते षक्रकेशप्रतिपादनएव स्तुति शुद्धिरप्ययत्, न पुनर्षक्रकेश

त्वस्य देवदत्तविशेष्यता प्रतिपादने । तेन स्तौतिशक्ति पदशक्ति
 पर्यालोचनया प्रकाशनार्थत्वाद्यगमाद् दृष्टार्थत्वांगीकारेणापि गुण
 प्रकारक गुणिविशेष्यक शब्द बोधानुकूल व्यापाररूपस्तुति विधायि
 त्वमथ युक्तम् । नच प्रयाजशब्देतिव दृष्टार्थवानुरोधेन लक्षणां
 गीकरणमप्यदोष , प्रकाशनस्य द्विगकरूपश्रुतिबलनेव प्राप्तिसम्भवे
 लक्षणयैव साप्रतिपादनेपि विधिवैयर्थ्यात् । किञ्च दृष्टार्थत्व क्वित्वया
 मन्त्राणामभ्युपगम्यते, स्तुतेर्वा ? नाथ , मन्त्रापि स्तुतिनिष्पादकत्वेन तत्स
 र्वात् । नाथ , स्तुतिस्वरूपस्यैवदानापत्ते । तस्माद्भानु श्रुतिसयोगात्प्रक
 रण एवस्तौतिशक्तौ स्तुतिरूप क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति सूत्रार्थ ।

॥१३॥ सू — शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २ - १ - २५ ॥

‘ द्वादशस्तोत्रोग्निष्टोमो द्वादश शस्त्रोग्निष्टोम ’ इति श्रुत द्वाद
 शत्व न प्रकाशनलक्षणार्थत्वेवल्पते प्रकाशमाना प्रत्युच प्रतिपद
 र्थाभिन्नत्वेन द्वादशत्वानुपपत्ते । प्रकाशनत्वेनैक्यांगीकारे सुतरात्
 दनुपपत्तेश्च । अस्मन्मते तु सत्यपि प्रत्युच स्तुतिव्यवहारीना भेदे विधि
 भेदेन विधेयतत्तदेकस्तुतिव्यक्तिष्ठ वृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूते वैजात्या
 वायभावात्तज्जातिगत द्वादशत्वोपपत्ति । तद्यत् प्रकाशनस्य सामर्थ्यं
 प्राप्तत्वेना विधयत्वात्तत्र वैजात्यरूपेण प्रमाणमस्ति ।

किञ्चास्मन्मते वैजात्यारूपेणैपि तत्तद्विधिभेदेन विधेयभावना
 भाव्यस्या नैकस्तुतिजन्या पूर्वस्य भेदावश्यभावात् राद्रतद्वादशत्वनापि
 स्तौत्रादि द्वादशत्वोपपत्ति । प्रकाशन पक्षे तु तस्य दृष्टार्थत्वेना पूर्वा
 नगीकारात् दृष्टमयोजनस्यस्य च प्रत्यक्षवाधितरत्वेन द्वादशत्वानुपपत्ति ।
 अतोद्वादशशब्देन स्तौत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वाक्षेपादपि न प्रका
 शनलक्षणा ।

॥१४॥ सू — अनर्थकच तद्वचनम् ॥१ १ २६॥

प्रकाशनार्थत्वपक्षे भग्निष्टुति “ भाग्नेया प्रहाभवती ”ति घचनेन
 प्राकृतप्रहानुवादेनाग्निदेवताविधौ कृते प्राकृतदेवताबाधश्च प्रकाशक
 मन्त्रवाधेनाग्निप्रकाशकमन्त्रांतराणा न्यायादेव प्राप्ते राग्नेयीषुस्तुव
 तइति घचनघैयर्थोपपत्ति । नचास्य प्राकृतमन्त्रेष्वग्निपदोहप्रसक्तौ
 मन्त्रान्तरविधानेनार्थवत्त्वमिति वाच्यम्, “ पूयतिवाय एतदृचाक्षर यदे
 नमूहयति तस्मादृचनोद्देहि ” ति ऋगूहनिषेधा दर्शप्रकाशनरूपकार्य
 चले नाग्नेयमन्त्रान्तरस्यैव प्राप्तिः । अस्म-मतेन तु सर्यापि प्रहाणामाग्ने
 यत्वे कर्मास्तमवेतगुणिनिष्ठस्यापि गुणस्यकीर्तनेन स्तोत्र शस्त्रजन्यादृष्ट
 संपत्त्युपपत्ते प्राकृतानामिव मंत्राणा मुच्चारणे प्रसक्ते तन्नित्युत्पथमाग्ने
 यीषु स्तुवत इति सार्थकम् ।

॥१५॥ सू - अयथार्थं प्रतीयते ॥ १ १ २७ ॥

सम्बद्धे स्तोत्र शस्त्रचेति श्रुत्या स्तोत्रशस्त्रयो स्तवन्ध प्रतीति
 स्तवधस्यच भेदसाधनात्वा स्तोत्र शस्त्रयोस्त्वरूपतः फलतोभेदे वैजात्य
 कल्पनया भेदोवधार्यते । नचासौ प्रकाशनार्थत्वपक्षेऽभवति । नच स्तोत्रा
 दावपि प्रगाणा प्रगाणकृत् सभवेऽप्येतिवाच्य, स्वरूपतः फलतोवा भेदा
 सभवे प्रगाणासंग कृतभेदस्या न्याय्यत्वात् ।

॥१६॥ सू - अभिधानचकर्मवत् ॥ २ - १ २८ ॥

यदिदं स्तोत्रशस्त्रादिरूप सामान्याभिधान यज्ञाज्यप्रोगादिरूप
 विशेषाभिधान तद्बुभय मप्यारादुपकारकत्वपक्षे उपपद्यत, नतु सस्का
 रकर्मत्वपक्षे, सस्कारस्य सस्कार्यनिरूपणाधीन निरूपणीयस्य सस्का
 र्येणैवावच्छेदसिद्धौ भवच्छेदकीभूतसज्ञानपेक्षत्वात् । एव सर्यापि
 यद्यारादुपकारकत्वप्राहक स्तोत्रे शसति धातुरूप भ्रूतसयोग
 सस्कारकर्मसाधकोनस्या, ततोऽङ्गिनेन संस्कारकर्मत्वस्यैवावधारणात्
 “अशुगृह्णात्पदाभ्य गृह्णाती” ति षदगत्यास्यप्यवच्छेदकारे सज्ञावच्छि
 द्रमेव ज्ञात कृत कर्माभ्युदयकारिभयतीति कल्पनया सज्ञाप्यगीत्रि
 येत नार्वेतदस्तोत्र्यत भारादुपकारकत्वमेव पुक्तमुक्तयाम ।

॥१७॥ सू - फलनिर्मुक्तिश्च ॥१ १ २९॥

‘ स्तुतस्य स्तुतमस्यैर्जस्वापयस्वत् आमास्तोत्रस्य स्तोत्र गम्या
 दिद्रिपावतावनामहेधुक्षीमहि मजामिष सामे सायाशीर्षंहस्य भूयादि ”
 तिमत्रे भावनिष्ठातेन स्तुतपदेन स्तोत्रक्रियोपादानात्, स्तोत्रस्य मध्ये
 स्तोत्रमहि तदेव भूत स्तोत्रस्योर्जस्वापयस्वद्भूया मागम्याद्, ईदृ
 षत् इद्रोपलक्षित देवतावतो षय र्वां याचामहे मजामिष भजामहे
 इतिषेप पक्षरदलक्षितस्य स्तोत्रस्या शीस्तस्या भूयादिपर्यवेन स्तोत्रा
 देव फल प्रार्थित न देवताया । यद्यपि च नेद् स्तोत्रस्यफल
 करणविभक्ति सयोगाभावेना समतत्रावगभाषस्य स्तोत्रस्य मात्रार्थिण
 फलफलानानुपपत्तेः तथापि प्रधानफलमेव परस्परालम्बधेन स्तोत्रा
 प्रार्थितलक्षणवावा स्तोत्रफलमेव प्रतुपकाराद्यम् । अतश्च स्तोत्रक्रि
 यात् फलप्रार्थनात्तस्या एव प्राधान्यम्, न देवताया । इतरथाहि
 देवतातत्त्वकल प्रार्थित प्रधानत्वात्, नागभूतात्मकाशनात् । किं च
 मन्त्राशनेस्य दृष्टफलत्वात्नेन ताफलस्य प्रत्यक्षगम्यत्वात् प्रार्थनाहाव,
 स्तोत्रफलस्याव दृष्टत्वात्तदहरवमिति विशेष । अत आरादुरकारकाण्येव
 स्तोत्रशास्त्रागीतिविद्म ।

प्रयोजन प्राकृत महानुवादेन विदुती देवतांतरविधाने भाग्येपीपु
 स्तुतवत्प्रापयिष्यथचनाभावे प्राकृतानीमन्त्राणामविकारेण प्रयोग सिद्धांते,
 पूर्वपक्ष प्राकृतक्रमाभावेन वैकृतदेवताव श्रुततरागम इति दशमे वक्ष्यते ।

इति स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥५॥

अथ मन्त्रादिप्राधान्याधिकरणम् ।

“भावार्या. कर्मशब्दास्तेभ्य' क्रिया प्रतीयतैषह्यर्थोविधीयते ” इत्यनेनोपक्षिप्तानां विधायकाख्यातानां “ तानिद्वैध ” मित्यादिना द्वैविध्यमुक्त्वा इदानीं प्रसगादाख्यातस्यापि क्वचिद्विधायकत्व नास्तीति प्रतिपाद्यत ।

‘ नतानशातिनदभाति तस्करोनासामामित्रो व्यधिरादधर्षति । ज्योगित्ताभिस्त्वचत गोपति स्सह देवाश्च याभिर्यजतेददाति च ” इत्यादिमन्त्रे ‘ यस्योभयँ हविरार्तिमाल्ले ” इत्यादौ ब्राह्मणेच येयच्छब्दादिस्मभिर्व्याहृता आख्यातशब्दास्ते किं विधायका उतनेविसशय । अत्राप्य पूर्वभेदोपयागिनएव विचार्यमाणत्वात्पाटाध्यायसमर्तास्पष्टे । प्रासगिकीप्यनन्तरा २ ।

तत्राल्लेइत्यादौ असन्दिग्धलिङ्श्रवणाद्यजतेददाति चेत्यादावपि ह्युत्पन्नोति लङ-तत्वावधारणाद्यजतेस्वर्गकामइतिषदश्च विधायकत्वाविधत् । नच यच्छब्दादिना प्रतिषध यच्छब्देन गोपदार्थस्य सिद्धत्वद्योतनेपि “ यदाग्नेयोष्टात्रपाळ ” इतिष सागसाधनत्वेन विध्युपपत्ते । अतएव कर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्यैव प्रतिषधकता न कर्मसमानाधिकरणस्येति सिद्धान्तिनोपि प्रवादः ।

वस्तुतस्तु गुणभूतेन यच्छब्दादिना प्रधानभूतविधिशक्तिप्रतिषधस्यान्यात्परात्वात्कर्तृसमानाधिकरणे यच्छब्देसापि न विधिव्याघातः । किं च यच्छब्दादिकं प्राप्त्यद्योतय प्रतिषधकवाच्यम् । सापदिप्राप्तिः प्रमाणान्तरेणास्ति तदातेनैव प्रतिषधसिद्धेः कृतयच्छब्दादिना । यदिनास्ति तदा यच्छब्दसद्भावेपि यएव विद्वानग्निचिनुत ” इतिष दप्रामादार्थकावादेव विध्युपपत्ते नयच्छब्दादेः प्रतिषधकतासभवति ।

वस्तुतस्तु एतस्य मन्त्रस्य गोद्रव्यवानूबन्धय पशुपुरोडाशानुनिचां प्य दैविकहविर्यागे चहट्टव्यवे गोदैवये याग्यात्वेन विनिष्कृतत्वात्तत्र

वदुद्रव्यकत्वाद्गोद्रव्यवत्त्वाभावेन तत्राग्निपुक्तस्याप्यस्या प्राप्तस्वतंत्रगो
द्रव्यक यागविधायकत्वोपपत्तिः । नच साक्षाच्छेषिणिदैविकाद्वियोगिगो
द्रव्यकत्वाप्रामाण्ये तच्छेषिण्या मनुष्यध्याया गोद्रव्यकत्वस्य प्राप्तावाद्
विधायकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्, एष यदाकथञ्चिन्नाग्निसंभवे पश्या
सावर्मांतरवोपपत्तेः । अतश्च यजेतस्वर्गकाम इत्याख्यातयन्मन्त्रगत
स्याप्याख्यातस्य विधिरूपैकप्रयोजनकत्वमेव, विधायकशब्दत्वस्याभ
यत्र समानावादिदिति सूत्रार्थः ।

अत्र च मन्त्रग्रहणं यच्छब्दादि समभिव्याहृताख्यातं मात्रोप
लक्षणम्, ननु स्वतंत्रम्, यस्तथाप्यकपितृणां ना लभेते" त्यादावभि
युक्तमसिद्ध्या मन्त्रत्वोपि विधायकत्वांगीकारात् । यस्योभयमित्यादी च
प्राप्तये यच्छब्दादिसमभिव्याहारे तदनगीकाराच्च । अतश्च सर्वस्याप्य
श्रोत्राहरणावपि प्रायशो यच्छब्दादि समभिव्याहारस्य तेष्वेवसत्त्वात्सूत्र
मन्त्रग्रहणम् ।

सिद्धा-नमाह-

॥३॥म् — अग्निं प्रयोगं सामर्थ्यात् मन्त्रोभिर्गानवार्चास्यात् ॥३॥ १ २४॥

नैतोविधायका यजते 'इत्यादीनाल्लब्धेष्टसाधारणत्वेन विध्यर्थक
त्वा निश्चयात् । नच स्तुत्यात्तन्निश्चयविधेरभावे स्तुतेरेषा
निश्चयेन तस्या अतन्निश्चयवत्त्वात् । नच यस्तथाप्यकपितृणां ना लभेते"
त्यादिपदप्रामाण्यवत्त्वमेव तन्निश्चयकं, गोद्रव्यकस्य यागदानादेरनुष्यादि
रूपस्य तदन्यस्यैवा बहुश प्राप्तत्वेन तदसिद्धेः । अतएव न विधिपुनश्च
घण्टपादभ्यासावर्मांतरवशक्यविधित्वस्यैवा निश्चयेनाभ्यासस्वरूपा
भावात् । विध्यभावपि पुनश्च्युतिमात्राद्भेदस्तु पुनश्च्युतेस्मरणापत्तिनाप्युप
पत्तेरन्यपरत्वाभावादयुक्तं । किञ्च यद्यप्यत्रविधायकाद्विद्यादिरश्रोत्यत
तथापि यच्छब्दादिना विधिशक्तिप्रतिबन्धात्तस्य विधायकत्वोपपत्तिः ।
तथाहि - यच्छब्दस्तावत्समभिव्याहृताव्यस्य सिद्धतांशोत्तयन् प्राप्ति

मपेक्षते । अस्तिचात्रसा । अतो गोद्रव्यकयागदानादेरनुद्यमानस्या ज्ञात
 ह्यापनेक स्वभावविधिविषयत्वायोग स्स्पष्टरव । नच यच्छब्दस्य
 स्वार्थमात्रे सिद्धताद्योतकत्वा द्रोस्वरूपानुवादेपि तस्य साधनात्वेनविष्णु
 पपत्ति रितिवाच्यम्, यः पाकं करोति सभुहुक्तइत्यादौ यत्तच्छब्दयो
 स्वस्यसमभिव्याहृतमात्रे सिद्धत्वद्योतकताव्युत्पत्तेः । अतश्च याभियंजतेपाश्च
 गाददाति ताननग्यंति, नच तस्करोदभ्नोति, नचएनाः भामिश्रोभ्य
 धिरादधर्षति व्यधया अभिभवति, गोस्वामीच ताभिस्सहचिरम्रदतीति
 यच्छब्देन समभिव्याहृते गोद्रव्यकयागदानादावपि सिद्धताप्रतीति न
 विधेयतोपपत्तिः । यच्छब्दस्य समभिव्याहृतवृत्ति सिद्धताद्योतकत्वा
 देवच यत्रकर्तृसमभिव्याहारस्तत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य सिद्धता
 प्रतीतौ कृतेरपि तत्प्रतीति विधेयत्वानुपपत्त्या विधिगत्यनुपपत्तिः ।
 यत्रतु कर्ममात्रसमभिव्याहृतो यच्छब्द स्तच्छब्दसमभिव्याहृतश्च
 विधिस्तत्रस्तपि कर्मस्वरूपस्यानुवादे कर्तृत्वात्वेन विधानोपपत्तेः न
 विधिशक्तिः प्रतिबधकता यच्छब्दस्य । प्रकृततु विधेर्यच्छब्देनैव स
 मभिव्याहाराद्युक्ता प्रतिबधकतेति विशेषः । एष सत्यपि यदिकथं
 चिदप्यालोच्यमाने प्राप्तिनसभाव्येत ततो यदानेयोष्टाकपाल इति वद्य
 च्छब्दस्य स्वार्थमात्रसिद्धत्वद्योतकता मगीकृत्य विधे विधायकत्वावपत्ते
 नशक्तिः प्रतिबद्धचेत । नावेतदास्ति, गोद्रव्यकस्य पागदानादेशंहुशः
 प्राप्तत्वात् ।

पत्तु- सत्यपि यच्छब्दस्य विधिविरोधित्वे प्रधानभूताया द्विष्य
 नुप्रद्व एवन्वायव, न गुणभूतयच्छब्दानुप्रद्व, इत्युक्तम् । तदुच्चैःक्रुचा
 क्रियत इत्यादौ प्रधानभूतस्या स्पुपसंहारस्यस्यविधे रूपक्रमत्वेन गुणभू
 तेनाप्यर्थादेन बाधस्य वक्ष्यमाणाया दौकचित्करम् ।

वस्तुतस्तु- विधिविदेव यच्छब्दस्यापि प्रधानभूत भावनात्वापिवा
 घ्राविधि मतिरस्य गुणाद्यम् । यदि परं पदांतरत्वा तदपेक्षया विप्र
 कर्षंशंसयेत, ततः " एन्द्रपचशराव " मित्यनेन वाक्यभेदापत्त हेतुहेतुम
 तोरित्यनुशासन वैद्यपर्यापत्तेश्च विधिगतिक्रमप्रतिबधोत्पत्तिसंधेयः ।

न्यूह प्रवरनामधेयानि किं मन्त्रा एतनेतिविचारः । केचित्तु मन्त्रा
 ह्यणामकेवदस्य द्वैर ग्ये निरूपिते प्रसंगात्प्रत्यक्षपटितपद्यवेदे द्वैरायंनरत्न
 मित इतिवक्तुमूहादीनां द्वैरायचहिर्भाषोनेन प्रतिपाद्यतइत्याहुः । ते-
 चामनाम्नान्तिश्चमन्त्रावमितिवद् ब्राह्मण वमित्यपि सूत्रापत्तेः उपेक्षैवयुक्ता ।

तत्रप्रयोगकाले अर्थाभिधायकस्यैव मन्त्रपदवाच्यत्वाद्मूहादीनां चार्थाभि-
 धायकत्वस्य स्पष्टत्वात् मन्त्रपदएकवाक्यत्वाच्चैषां मन्त्रत्वम् । अन्यथाह्य मन्त्रे
 कवाक्यतापदानां मन्त्राक्षराणामपि श्लोकैकवाक्यतापन्न मन्त्राक्षरवद
 मन्त्रत्वापत्तिः । ऊहेतु मन्त्रान्तर्गताग्निपदत्यागादप्यवशिष्टाक्षरेषु सा । अ-
 स्मन्मन्त्रे तु मन्त्रभूताग्नि पदयुक्तानामिव मन्त्रभूतसूयादि पदयुक्तानामपि
 मन्त्रत्वोपपत्तेर्नायदोष । तस्माद्मूहादीनामपि मन्त्रत्वमिति प्राप्तेभिधीयते -

प्रपूर्वसूत्रव्यापादिता व्याख्यादिदृष्टव्यशेनेतल्लक्षणयोगस्य स्पष्ट
 त्वात्तदभिपुक्तप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव तल्लक्षणत्वञ्चाप्य । अतस्त्वोहादीनां तद्
 भावेन मन्त्राद्ययोगस्त्वप्यत्र । नचैतावता तदेकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षरा-
 णाममन्त्रत्वापत्तिः, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात् । अतएव कर्मकालेया
 ज्यान्तः प्लुतिकरणेपि न मन्त्रत्वहानिः । यत्रतु श्लोकाद्येकवाक्यता
 पन्न द्विवमन्त्राक्षरेषु न मन्त्रत्वप्रसिद्धिरभिपुक्तानां तत्र मन्त्रत्वे प्रमा-
 णाभाव स्पष्टप्य । अतस्त्वोहादि स्वभिपुक्तप्रसिद्ध्यभावेन अमन्त्रत्वे
 पि तदेकवाक्यतापदानामक्षरान्तराणां तत्सत्त्वात् मन्त्रत्वोपपत्तिः ।
 एवञ्चैरं कृतोद्वेयमित्यादौ इरापदस्य मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभावेना मन्त्रत्वे
 पि तदेकवाक्यतापदानाक्षरान्तराणां मन्त्रत्वोपपत्तिः । इरापदेमन्त्रत्वम-
 सिद्धिस्तु अभ्ययनकाले पारायणादौ चोपयुज्यतइतिद्रष्टव्यम् ।

यत्तु धार्तिषेइरापदस्य ऐरमितिविधिवाक्ये तद्विदान्तर्गतत्वे ना-
 म्नात्तत्वात्तस्यैव मन्त्रत्वमित्युक्तं, तद्वाद्यने समाम्नातस्यापि मन्त्रप्रसिद्ध्य-
 विषयत्वेन मन्त्रत्वायोगात् वचन्तापकपिप्रदाना एभेतेत्यादिवन्मन्त्रक-
 ष्टेपाठाभ्युपगमेतिवा ऐरपदस्यैव पटितत्वेन मन्त्रत्वापत्ते स्तद्विधेयस्ये-
 रापदस्यवस्तुतः पाठाभावेन मन्त्रत्वात्तुपपत्ते रतिशयार्थमिच्छिद्रष्टव्यं ।

एवं यत्रापि सुक्तधाकादौ "आशास्तेय यजमानोसा" इति सर्वनामसंपुक्त
मन्त्राम्नातं तत्राप्यसावित्रस्य स्वाध्यायकाले मन्त्रस्यापि धर्मकाले त
त्पदस्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य स्वरूपेणा पाठादभियुक्तप्रसि
द्धिविषयवसानुपपत्ते रमन्त्रत्वम् । नच सर्वनाम्न मन्त्रताप्रसिद्धे स्तत्रान
र्थक्ये तदनुमेय देवदत्तादिपदविषयत्वकल्पना मन्त्रत्वोपपत्तिरिति वाच्य,
सर्वनाम्न्यपि मन्त्रत्वप्रसिद्धे स्वस्याध्यायोपयुक्तत्वात् । अतोत्रापि देवदत्ता
दिपदे मन्त्रत्वोक्तिरतिशयार्थं चार्तिकेद्रष्टव्या । तस्मादभियुक्तप्रसिद्धय
विषयावाचकमूहादीना ममन्त्रत्व । प्रयोजनपूर्वपक्षे आहादिध्वेषे
मन्त्रध्वेषनिमित्तं प्रायश्चित्त । सिद्धान्तेऽवगच्छेय निमित्तकमेव । मन्त्रावनिमि
तकशब्दपि वारादिसदसद्भावश्च । सूत्रं स्पष्टम् ।

इति ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥९॥

अथ ऋग्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - तेषामृ मन्त्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥१-१२८॥

एवं लक्षणाभिव्यक्तिरनेन मन्त्रवदेष्वन्वादितेषुना प्रसगात्तद्वान्तर
भेदरूपस्य ऋगादेः "अहंभुभियमन्त्र मेगोपाये" ति चेदमृ ऋगादिपदाद्य
तानार्थं लक्षणमुच्यते । तेषां मन्त्राणां मध्य यत्र पादव्यवस्था ब्रह्मदा
गापत्री चतुष्पदाष्टदत्तादिनां साङ्गिः । अथवास्तित्रक्षरे पादसमाप्ति
नोरिमिति पादव्यवस्थाप्रसङ्गः, गृह्यस्यहारे तादृशमन्त्रानुष्ठान
व्यप्रयोगत्वात् । साद्य पादसमाप्तिः क्वचिदर्थवशेन । यथा अग्निनीलेरुरोऽदित
मिषत्र । नचात्र ऋगर्थापर्यवसाना इत्य मन्त्रवशेन पादसमाप्तिः ?
ऋगर्थापर्यवसानेपि ईदृशत्वात्तत्पदादधानाराधे पर्यवसानावपत्ते । एव
मपरपौरापि पादयो रेतदात्तयातानुपगौणार्थापर्यवसानान् द्रष्टव्यं । अतो

युक्तार्थवशेन पादव्यवस्था । क्वचिच्च "अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभि" रित्यादौ लघु
शुभंक्षरसाम्याख्यवृत्तवशेन, "अग्निमीळ" इत्यादौ चाक्षरसख्यानिपमलक्षण
छन्दोवशेन, "तमुस्त्रा मिन्द्रंनरेजमान" रित्यादौ चाल्पवैषम्येणैव, पादव्यव
स्था । अतएव सूत्रे अर्थवशात्प्रद्वयं वृत्तवशादेरुपलक्षणार्थं । तदपिचन लक्ष
णान्तर्गतं, पादव्यवस्थावन्मन्त्रस्य रूपस्यैव लक्षणस्या नस्तिप्रसक्तत्वात् ।

इति ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ सामलक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - गीतिपुसामख्या ॥ १-१-१९ ॥

अत्र तेषामित्यनुवृत्त्य मन्त्रगतगीतिवस्य सामशब्दार्थतालभ्यते ।
अतश्च नलौकिकगीतायतिप्रसंगः । अभियुक्तव्यवहाराच्चास्यापि शब्दार्थ
त्वावधारणं । नचैव वेदिकगीतिविशिष्टमन्त्रेभियुक्तप्रयोगा न्मन्त्रस्या
पि वाच्यतापत्तिः, मन्त्राणां व्यक्तित्वयोयेन लक्षणयापि भानोपपत्तौ
अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । विस्तरेणचैतस्तप्तमे उपपादयि
ष्यामः । नचैवं पौनरुक्त्यम्, सामशब्दस्य गीतिमात्रवाचिरेतद्विशि
ष्टमन्त्रवाचिरेषु तभयथा ऋग्यजुर्भर्षा विषेकोपपत्तेः गीतिमात्रवाचि
त्वस्य इहानुपयोगेन भवाच्यत्वात् सममप्य ऋगन्तरे अतिदेशसि
द्धयर्थं भवत्यवाच्यत्वात् । इह सप्तमसिद्धस्यैव गीतिमात्रवाचिरेवस्य
अनागतावेक्षणेन शिष्यहितार्थं कथनेन पौनरुक्त्यानापत्तेः । यथाच
तरय नाकृत्यधिकरणेन पौनरुक्त्य तथा सप्तमप्य उपपादयिष्यामः ।

यत् नवमे पुनर्गोतिमात्रवाचित्वकथनं तदुत्तरविवक्षार्थं स्मरणार्थं
मिति तत्रैष वक्ष्यते ।

इति सामलक्षणाधिकरणम् ॥११॥

अथ यजुर्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - शोपेयजुश्शब्दः ॥ २-१-२० ॥

ऋक्सामभिन्नं परमश्लिष्टाक्षरमन्त्रजातं तद्यजुः । स्तोभाक्षराणां
मपि यजुष्ट्यात्तातिःपातिः ।

इति यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - निगदोवा चतुर्थस्त्या द्वर्गविशेषात् ॥ २-१-२१ ॥

शोपे यजुश्शब्द इत्येतदाक्षेपेणोदमारभ्यते । सन्धि निगदानाम प्रा
यशः परस्परबोधनायांमन्त्राः भग्निदग्नीन्विहोत्यादयः । ते किं यजूंश्चैव,
उतभिन्नाइतिविचारः । तत्र निगदानां यजुष्ट्वे "उपांशु यजुषे"ति वचनेनो
पांशुत्वप्राप्तेः " उच्चैर्निगदने " ति वाक्यविहितोच्चैस्त्वानुपपत्तिः । नच
विशेषविहितेनसामान्यविहितस्यवाधः, विशेषविधे रस्याविषयवृत्तिभेद
बोधनेनाप्नुपपत्तौ सामान्यस्यापि वाक्यस्यः संकोचेप्रमाणाभावात् । नच
परमस्यापनङ्गपकायांतुरोधेनोपांशुत्वविधे संकोचाद्बुधैर्निगदनेनापस्यात्

चाद्वक्तव्योपपत्तेर्न भेदबोधकतेति चाख्य, मन्त्रगतलिङ्गममाणकारप्रत्या
 यनरूपकार्यान्तुरोधेन वाच्यस्यापि ब्राह्मणगतस्य सकोचायोगात् । “नम-
 प्रवक्तृदेवेजामन्वित्थ” इत्यादीनां परसम्बोधनार्थत्वस्याप्यभावाच्च । सत्य
 पि परसम्बोधनार्थे वे उपाशुन्यव्यतिरिक्तमन्त्रादिस्वराणामपि पक्षे
 प्रातःत्वाद्बुद्धैस्तजानुसादानुपपत्तेश्च । अतश्चोच्चैर्निगदेनेत्यस्य विधित्वावश्यं
 भावाद्भेदबोधनादपिच तदुपपत्तेर्न संसामान्यस्यापि वाक्यस्य सकोचव
 द्यनानुसर । तस्मादर्थान्तरं निगदा । सूत्रस्पष्टम् ।

॥ १ ॥ सू - व्यपदेशाच्च ॥ २-१-२२ ॥

इमनिगदा. इमानियजूषीति सज्ञाभेदादेरपि ज्योतिरादिवद्भेदकतोप
 पत्तेरर्थान्तर । एवञ्च ‘मन्त्रप्रथम्य निगद्भूतो भवति तस्माद्यजुः’ इति
 सुब्रह्मण्यानाम्पत्राद्ये निगदस्य यजुःप्रसूक्तितेन योगेन यागसाधनत्वमात्र
 परम्, सुब्रह्मण्यामात्रस्यैव वा यजुःप्रसूक्तापकमिति द्रष्टव्यम् ।

॥ ३ ॥ सू - यजुषिवात्प्रपत्त्यात् ॥ १-१-२३ ॥

नेतदेव, “भेदेऽनुप्रिये” इति मन्त्रे मन्त्राद्यन्तरभेदानां गृणादिमन्त्राणां
 घषाणामेवानुकीर्तनेन निगदस्य भेदेना ननुकीर्तनात्, मन्त्रेष्वेव स्वयं
 निगद्भूतो भवतीत्यत्र ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वस्य सुब्रह्मण्यानिगदेषु
 साधकत्वेनोक्तस्य निगदान्तरेष्वपि सत्त्वाच्च । नचाप्रयोगिको यजु
 शब्दः, जपादिसाधनमन्त्रेषु प्रश्लिष्टपठिते यजुशब्दप्रयोगेण तस्यैव
 द्वायापगमाद्यौगिकार्थबोधकत्वात्तुपपत्तेः । तस्माद्यजूरूपप्रत्यभिज्ञाना
 यजुःप्रमेय ! यत्तु विरुद्धधर्मकत्वाद्भेदइति तत्रोत्तरम् -

॥ ४ ॥ सू - वचनाद्धर्मवितेप ॥ १-१-२४ ॥

‘वेदोवा प्रायदर्शनादि’ इत्यत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेनोच्चैःसाद्येः
 त्रयवेदादि विहितधर्माग मन्त्रमात्रांगत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वेन भवन्म
 तेषु चैर्निगदेनेत्यस्योपाशुपजुषेति वाक्यसकोचवत्त्वावश्यं भावा

द्वेदानुमापकत्वानुपपत्ते, स्वरूपविचोच्चैस्त्यादे ऋगादिधर्मत्वे परप्रत्यायन
रूपकार्यानुसंधेनोपाशुत्वानुपपत्तेः उपाशुपजुषेत्यस्य निगदाविषयत्वानु
पपत्ते. सत्यापि निगदाना यजुष्टे उच्चैर्निगदेनेत्यस्य निगदेषु पक्षप्राप्तमन्द्रा
दिव्यावर्तन फलकोच्चैस्त्वनियामकत्वोपपत्ते भेदानुमापकत्वायोगाच्च ।
नच लैंगिक परप्रत्यायनार्थत्वस्य ब्राह्मणवाक्यगतेन वाक्यप्रमाणकेना
पिषाभशक्य, लैंगिकस्यापि प्रधानभूतस्य परप्रत्यायनम्यागभूतनो
पाशुत्वेनयाध्यायागात् । उक्त ह्यतस्ममाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबला
बल ज्वायइति । अतश्च लिंगनैवोपाशु यजुषेत्यस्य संकोचितत्वात्कोच्चै
र्निगदनेत्यस्य सकोचकता । किंच नावश्य लिंगस्यैव विधिसकोचे
व्यापार अपितु विधिवाक्यस्यापि स्वनिष्ठगौरवपरिहारार्थं स । तथादि-
उपाशुपजुषेत्यस्य निगदेष्वत्यन्ताप्राप्तोपाशुता विधापित्वेना पूर्ववि
धित्वापत्ते स्तस्य चा दृष्टाद्देश्यकत्वेन गौरवापत्ति । पुनश्च निगदभि
न्नमन्त्रान्तरे पक्षप्राप्तोपाशुतानियामकत्वेन नियमविधित्वाद्द्वैरूप्यम् । अतो
निगदातिरिक्तेष्वव दृष्टपदार्थोद्देश्यकतालापवार्थं स्वरविशेषनियामक
त्वागीकरणस्ययमपि विधिस्त्वसकोचेऽप्याप्रियते । अतश्चापाशुत्वाविषयी
भूतेषु निगदे पृच्चैर्निगदेनेत्यनन स्वरनियमोनानुपपन्न ।

यत्तु - मूले उच्चैर्निगदनेत्यस्य परप्रत्यायनरूपकार्यबलप्राप्तोच्चैस्त्वा
नुपादकत्व मुपाशुत्वविधिमशंसाफलकभर्गाकृतम्, तदतिशयार्थं, मन्द्रा
दिस्वरान्तराणामपि पक्षे प्राप्तत्वेन नियमदनुवादायोगात् । परप्रत्यायन
रूपकार्यरहितानामपि निगदाना सत्त्वेन तेषुपाशुत्वस्यापि पक्षप्रा
प्त्या सुतरां तदयोगाच्च । नचैव मुपाशुपजुषेत्यत्र वस्तुतो वेदोप
क्रमाधिकरणन्यायेन वेदलक्षणावन्निगदपदेपि यजुर्वेदलक्षणापत्ते यंजुर्वेद
विहितकर्माणभूतमन्त्रेषु चैतद्योपाशुत्वपिकल्पापत्तिः, वेदोपक्रमस्यैकत्रै
व लक्षणातात्पर्यं प्रादकत्वेनोपपत्त्या तुभयत्र तदगीकारे प्रमाणाभावात् ।
नच नियामकाभावः, 'वायो यंजुर्वेद' इति यजुःपदस्यमभिव्याहृत
वेदपदोपक्रमस्य यजुः पदलक्षणायामेव तात्पर्यप्रादकत्वेन तदखिद्धेः ।

यावति पदसमूहे लोके वाक्यत्वप्रसिद्धि स्थायापेय यजुष्टय ननु वाक्य
समूहे, तन्मैकार्यं प्रतिपादवावाभावेन विनियोगा नर्हायात् । लोकेषु यत्र
कार्यत्व विभज्यमाने साकांक्षायच तावत्पेय वाक्यत्व प्रसिद्धे स्थाय
पेय यजुष्टयमित्यवगम्यते ।

ननु किमिदमर्थैकार्यं? नतावत्पदार्थैकार्यं, तेषां गामानयेत्यादि
वाक्ये नैकार्यत्वात् । नापि वाक्यार्थैकार्यं ? तस्यापि संलग्नरूपत्वेन
प्रतिपदार्थ भेदात् । नापि प्रयोजनैकार्यं, तद्यदिशेषि
रूपप्रयोजनैकार्यं विवक्षितं ततस्तीर्थं चरुमित्यादौ द्रव्यव्यवहारे
प्रतिपाद्यं यद्यच्च प्रतिफलमित्यनेकार्यत्वात् दर्थैकार्यत्वात्, " सर्वेभ्यो
दर्शपूर्णमासां" वित्यादौ च साक्षात्पुरुषविशेषप्रयोजनैकार्यं? तदा "दर्शं
पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोपजंते " त्यादावाग्नेयादिभावनायां मुख्यविशेषो या
णा भिन्नत्वात् तदेकत्वानापत्तिः । अथ मुख्यविशेषप्रतिपादकशब्दैकार्यं,
ततो व्रीहियस्य वाक्ययो भंगोर्वा विभजत्वित्यादौ च तत्प्रतिपादकशब्दभेदे
नार्थैकार्यत्वात्, विभज्यमानसाकांक्षाय रूपविशेषणोपादानं वैद्यपर्यमिति
चेन्न, - भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यग्राहित्यमर्थैकार्यं: अस्तिच गामान
येत्यादौ तद, आनयनभाषनायां मुख्यविशेष्यभूताया एवावात् । अस्तिचेदद
र्शपूर्णमासावाक्यपि, भनवासाग्नेयादिभाषनानामेकेन प्रत्ययेनोपादानात्
भिन्नप्रतीतिविषयत्वात्, व्रीहियवादिवाक्ययो भंगोर्वा विभजत्वित्यादौ
च सत्यापि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्य यागविभाग भाव
नादेरेकत्वात् दर्थैकार्यत्वात् । नह्यत्र ' आयुर्वेदोक्तकल्पता प्राणोपज्ञेन कल्प
ता' मित्यत्र कल्पभेदे ' कल्पतीर्षाचयती' इति बहुवचनच द्विभागभेदे
प्रमाणमस्ति, यतोर्थभेदशक्यत । अतस्तस्यापि व्रीहियस्य वाक्ययो: " भगो
वाविभजन्तु अर्थमावा विभजन्तु पूषावा विभजन्तु " त्यादौ चोक्तविधायं
कावे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावात् वाक्यभेदप्रसिद्धिः । विभज्यमानसाका
क्षाय चान्वीपमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिष्टताकांक्षत्वं । यथागामान
नयोपत्र गोशब्दस्य । नच भगोवामित्यर्थमावामित्यस्यानन्वये साक्षात्

शास्त्रमस्ति, स्ववाक्योपात्त विभज्यन्वयेनैव निराकाशवात् ।
 अतोऽस्येवाविभज्यमानसाकाशत्वं विशेषणसापेक्षम् । अर्थैकत्वाविशेषणसा-
 धक्यपत्तु 'भ्यान्ते सदन करोमी' इत्यस्यापि तस्मिन् सीद्ध्यनेनानन्वये तच्छ-
 ङ्दस्य सावाक्षत्वेन विभज्यमानसाकाशत्वादेकवाक्यतापत्त्वं द्रष्टव्यम्,
 तत्र विभज्यमानसाकाशत्वेऽप्यर्थैकत्वाभात् । नदिसदनकरण प्रतिष्ठा-
 पन भावनयो रेकपदोपादानमस्ति, येनैकप्रतीतिविषयत्वमाशक्येत ।
 सदनकरणभावनयाः प्रतिष्ठापनभावनया प्रकारत्वागीकारेण मुख्यवि-
 शेष्य भेदराहिय शक्यात् आख्याता तस्यापि मुख्यविशेष्यता प्रतीतिः
 तच्छब्दस्य च वाक्यतरोपात्त सदनकरणप्रकाशकत्वेनाप्युपपत्ते-
 र्वाक्येनलिंगवापायोगादप्युक्ता । अतोऽर्थैकत्वाभावादेव तत्रैकदास्य
 त्वाभावः । देवस्यावेत्यादिवान्क्य तूभय सत्त्वाद्युक्त निर्वपामरियतस्यै-
 कवाक्यत्वम् । अतश्च तावत्त्वययजुष्टमपि, तावत् एवार्थप्रकाशकत्वेन
 यागसाधनायात् । न च नयागसाधनत्वमात्रेण यजुष्टम्, ऋच्यपितदा-
 पत्तेः, जपादिसाधनेषु तदनापत्तेः, किंतु मन्त्रावावांतर धर्मरूप-
 मखण्ड तद्विषयगतत्वे, तस्य च वेदाद्यत्वं सर्वमन्त्रेषु व्यासक्ति-
 कत्वेनेपि यजुस्त्वयवस्यैव विनियोगेन प्रकाशकत्वापत्तेर्नयजुष्टस्य
 पर्याप्तित्वत्वेने प्रमाण मस्तीतिवाच्यम्, - "मन्त्रेषु रत्त्वय निगद-
 भूतो भवति तस्माद्यजु" रित्यादौ वाक्येपि यजुःशब्दप्रयोगात् ए-
 पर्याप्ति वृत्तितोपपत्तेः । अन्यथाहि सद्यु मन्त्रवाक्येषु व्यासक्ते यजु-
 ष्ट्वे एवस्मिन्निगदे यजुस्त्वयवस्यैव यजुःशब्दप्रयोगोपपत्तिः । अतो
 वाक्य पर्याप्त यजुष्टम् । एव मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्पर्या-
 प्तमेव । वेदाद्यन्तु ऐकस्मिन्वाक्ये अधीते वदार्थात् इति व्यवहारा-
 भाषा द्रष्टव्यमप्युच्येति वक्ष्यते । नन्वेव मन्त्राय यजुष्ट्वयो र्याप्यमात्रवृ-
 त्तिवे किञ्चिन्पूनेपि तस्मिन्मन्त्रवाचनापत्तिः, गार्ग्यनिजातेयिवाणेषा-
 भिन्नेगावप्रत्यभिज्ञानवद्वेन गौरववत् । दद्यापि तयोर्गीकारे वाच्यताभावात् ।
 अतएव यत्र नमापभिज्ञा, यथा श्लोकाद्येववाक्यतापत्तं द्विचमभाष

रेषु, तत्र नैव मन्त्राव मित्युक्तं प्राक् । तस्मात्सिद्धं वाक्यमात्रवृत्ति यजुष्ट्वमिति ।

सूत्रं यद्विभज्यमानं साकांक्षं पदजातं तदर्थकारणे स त्पेकं वाक्यमित्येष लोकेप्रसिद्धं, अतस्तादृशवाक्यवृत्तये यजुष्ट्वमित्येवमध्याहारेण व्याख्येयं । ननु यथा श्रुतमेष वाक्यलक्षणपरं मेकं वाक्यलक्षणपरंवा, पूर्वोक्तमन्त्रप्रस्तावेनासंगतावापत्तेः । अतोमन्त्राणां तरविभागेपूर्वं निरूपिते अधुना तदवान्तरभेदस्य यजुषःपरिमाणं निरूप्य वदति द्रष्टव्यं । अतएव ऋक्सामरूपयोस्तदवान्तरभेदयो रभ्ये प्रसिद्धपरिमाणावा तदनिरूपणोपि नक्षतिः ।

इति यजुःपरिमाणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ वाक्यभेदाधिकरणम् ।

॥१॥ सू — समेषुवाक्यभेदात् ॥ २ - १ - ४० ॥ -

तद्वचं विभज्यमानसाकांक्षत्वविशिष्टार्थकारकत्वैकत्वेन यजुःपरिमाणे चित्ति, अधुना विभज्यमानसाकांक्षत्वादिकमेव क्रियासु पदेषु व्यासक्तमिति विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोः “इषेत्सोर्जे वावापवस्ये” इत्यादि समाग्न्यापत्तेः । तत्रवापवस्येत्यादेस्तावद्वासावाकरणे विनियुक्तस्य स्येति क्रियापदसत्त्वाद्वापुवच्छांप्रगामिनो भवतमातृसमीपं पुनरागामिनो भवतेत्युक्तेचार्थादपाकरणप्रतीतेर्देवस्यस्येति मंत्रशब्देन गृह्यमानं परिमाणं, ‘इषावे’ इत्यादि शब्दकवचनात्स्य शाखाच्छेदनादौ विनियुक्तस्य वापवस्येत्यनेकवाक्यत्वात्समवासात्ततोभिन्नत्वेनासंगतस्यापि स्ववाक्ये आख्यातपदाश्रवणात्प्रसुज्ञानं परिमाणमिति चिन्तयते क्रियतेकं यजुरिति । तथा वाजपेये पठितं

“आयुर्जनेन कल्पतां प्राणोपज्ञेन कल्पतां अपानोपज्ञेन कल्पतां” मित्यादि । तत्रापि कियदेकं यजुरिति चिन्तयते । तदर्थं चायैकाद्य विभज्यमानसा कांक्षत्वे कियत्सु पर्याप्ते इत्यपि चिन्तनीय ।

तत्रैषेवोप्यादावाख्यातपदा श्रवणेपि साकांक्षाया तत्तावदवश्यं कल्पनीयं । नच साकांक्षार्थज्ञानस्यापि मन्त्रजन्यस्यादृष्टार्थत्वेन जपाद्विष्यदुपपत्तेर्नाध्याहारावश्यकत्वमिति वाच्यं, “इषेत्वेति शाखाच्छिनत्ति ऊर्जे स्वेत्युन्माष्टी”तीतिकरणेन छेदनाद्यगत्वेन मन्त्रविनियोगा न्मन्त्र इतिकरणायगतकरणत्वस्य चाभिधानं विनानुपपत्तेः छेदनादिप्रकाशकरवाद्यगमेन छिनत्तीत्यादि पदाध्याहारावश्यकत्वप्रतीतिः । अतश्चाश्रयमाणस्यैकस्यैवाख्यातस्य कल्पनोपपत्तौ अनेककल्पने प्रमाणाभावादिषेत्वेत्येतेति पदचतुष्टयात्ते एकमेव तदध्याह्नियते । यद्यपिच विनियोगभेदात्पूर्वपक्षेपि छिनत्ति तन्माज्जीत्याद्याख्यातद्वयकल्पनमावश्यकं, तथापीषेत्वेत्यस्य सामर्थ्यात्प्राकरणिकसर्वयोग्यक्रियार्थस्यावगतस्या न्यक्रियाविषये बाधे एवमाज्जनविषयेपि बाधे प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकत्रविनियोगावगते रेकवाक्यत्वोपपत्तिः । नचोर्जेत्युन्माष्टीत्यस्यैवपदद्वयमन्त्र विनियोजकस्य ब्राह्मणवाक्यस्य सामर्थ्यप्राप्तेर्भवेतिपदद्वयबाधकारणं, तस्य प्रतीकग्रहणेनापि समस्तविनियोजकरवोपपत्तौ सामर्थ्यबाधे प्रमाणाभावात् । नचैषेत्वेति शाखां च्छिनत्तीत्यस्यादिप्रतीकेन समस्तविनियोजकरवोपपत्ता वृत्त्येतेत्यस्य कथमभ्यप्रतीकेन समस्तविनियोजकरवमिति वाच्यम्, “आनः प्राणपशुपरावत आंतरिक्षाद्विस्वारः आयुःप्रपिष्या अभ्यमृतमसि प्राणापत्वे”ति मन्त्रस्य “प्राणापत्वेति द्विरप्यमभिष्यनीती” रपनेनातिप्रतीकेनापि विनियोगस्य संकषेत्त्वप्रमाणात्, तन्व्यायेनाभ्यममप्रतीकेनापि समस्तविनियोगोपपत्तेः । अतश्च समस्तस्यैकाख्यातकल्पकारत्वेनैकार्यत्वात् तस्मिन्च सर्वेषामनन्वये भविषुताकांक्षात्वेन विभज्यमानसाकांक्षाया दवधाव्यवतालाभेन यद्युष्टोपपत्तिः । बलपदादिमन्त्रेण यद्यपिक्वत्

मित्याद्यपातश्रुतम् , तथापि विभागवत्कल्पितभेदे प्रमाणाभावेनैका
 र्थावोपपत्तिः । नवापुरादिकारकभेदादेवकल्पितभेद , भगादिषुतेषां
 स्वतोऽसमवेतत्वेन स्वतिमात्रोपयोगितया एकस्यामधिक्रियाया निधे
 शसभवेना भेदकत्वात् । नच कल्पस्तीर्थाचयतीति स्वरूपयाकल्पितभेदः,
 वाचयते रुच्यारणानुबुद्धप्रयोजकस्यापारवाचित्वेन तदतर्गतवचनकर्मतया
 अर्थरूपायाः कल्पितेरन्यथायोगेन कल्पितपदस्य कल्पतामितिपदक
 कावाचगते स्वरूपायास्तन्निष्ठत्वेन कल्पितरूपायंनिष्ठत्वाभावात्तद्वेदक
 त्वानुपपत्तेः । नचैवमकार्योपपत्तावपि विभागवदेष विभज्यमान सा-
 कांक्षात्वाभावात् कैकवाक्यार्थोपपत्तिः, एतेषांभ्रोत्साहनार्थत्वेन दृष्टार्था
 नामपि कल्पस्तीर्थाचयतीत्यनेन समुच्चयावगमा देकस्मिन् भ्रोत्साहनार्थ
 कल्पितप्रकाशनाएवकार्ये अनेकेषामपि कल्पतामितिपदानां परस्परसा
 हित्यावगमेन विभागेऽनिवृत्ताकांक्षावोपपत्तेः । विभागमवेत्सु प्रमाणा
 दृष्टार्थत्वेन विवरणा साहित्यायवगते विभागेऽपि परस्परानाकांक्षात्वाद्भिन्न
 वाक्यार्थोपपत्तिः । अतश्च कल्पितमवेत्पर्येकारविशिष्टविभज्यमानसा
 कांक्षावृत्तवाक्यैकत्वसत्या युक्तं यजुरेकत्वमिति ।

केचित्तु कल्पितमन्त्रे वास्तव मेकवाक्यत्व मुरपादयितु मसमर्थाः-
 उदाहरणद्वयेऽपि मद्याणामदृष्टार्थावमंगीकृत्य अदृष्टस्यैकस्यैव कल्पनवो
 पपत्तेः, यनेककल्पनावोगा ददृष्टरूपैकार्थाव परिकल्प्य तस्मिन् विभ
 ज्यमानसाकांक्षादेकवाक्यत्व कथयन्तः "यद्यपिच नपूर्वसूत्रेषास्तव
 प्रयो जनैकत्वेनैकार्थाव विवक्षितम्, किंतु मुख्यविशेष्यभूतशब्दप्रयो
 जनैकत्वेनैवतत्, तथाप्यज्ञाताभिप्रायस्यैवाय पूर्वपक्ष" इत्याहुः; तदा
 स्तस्यैकवाक्यत्वस्यापि कल्पितमन्त्रे उपपादितत्वात्, अदृष्टार्थावमंगीकारेच
 प्रमाणाभावात्, तदेकत्वस्यच विनियोगभेदेन शब्दोच्चारणक्रमिकात्वेनच
 कल्पनानुपपत्तेः, कल्पितोऽपि तस्मिन्नितरपदार्थानामन्वयानुपपत्तेः, अत्र
 स्वतन्त्रवाच्यार्थावपि च साकांक्षात्वाभावादेकवाक्यत्वकल्पनानुपपत्तेः,
 इदंशैकवाक्यत्वस्य पूर्वसूत्रे अनभिधेयत्वाद्योपेक्षितम् ।

तस्मात्पूर्वाक्तविधयैकवाक्यत्वम् । इति प्राप्तेऽभिधीयते-नात्रैकवाक्यत्वं ।
 तथाहि-भाष्योदाहरणे तावद्विनियोगभेदेनैवार्थभेदात्प्राप्त्यैकत्वम् । नच मध्यांत
 प्रतीकेन समस्तस्यैवोभयत्र विनियोगात्प्रत्येकमर्थभेदः ? तत्र ह्यादिमध्यान्त
 प्रतीकेन विनियोगः, यत्र मंत्रस्वरूपान्मानवेच्छापामेव 'पदानां परस्परकांक्ष
 त्वम्, यथासंक्षर्योदाहृते मंत्रे । तत्रादि "प्राणापत्वेति हिरण्यमभिव्यनिमी"
 श्रुते कथं हिरण्याभिव्यननस्य प्राणप्राप्त्यर्थं तेषु पक्षिते परावतो दूरदेशा
 दन्तरिक्षादिवक्ष्य परिसर्वतः प्राणः २ः अस्मानागच्छतु यच्च पृथिव्याभधि
 तपरि भायुः तदप्यागच्छतु यतस्तवामृतत्वेन प्राणदानसामर्थ्यादित्यन्योन्या
 कांक्षत्वं मंत्रस्वरूपान्मानवेच्छायामेव प्रतीयते । अतस्तत्र युक्तं तामर्थ्यां
 त्वप्रतीकेनापि विनियोगः । प्रकृते तु मंत्रस्वरूपाच्छोचनवेच्छाया मिषे
 त्वेत्यस्यो जेत्येत्यनेन निराकांक्षत्वप्रतीतिः पश्चादवगम्यमानो विनियोग
 एकोपि न प्रतीकमहणायात्वं, पूर्वाधगतैरपेक्ष्यभंगापत्तेः । किमुत यदा
 यथापेक्षितो विनियोगभेद एव स्पष्टतरो वधार्यते तदाकः प्रसंगो म
 र्थात्प्रतीकेन समस्तविनियोगस्य । किंचाख्यातकल्पकतावच्छेदकं
 तद्वगुद्भूतम् । पुनश्च कार्यकारणभावद्वयेऽपि कारणतावच्छेदकैक्या
 दयमिवात्प्रसंगः ।

यत्-सामर्थ्यबलेन इषोत्थोपस्यो न्माजं नांगावावगमात्तद्व्यर्थं सम
 स्तविनियोग इत्युक्तं । तासामर्थ्यकल्प्य श्रुतेः पूर्वमेव प्रायश्चक्राया
 छेदनांगोत्थेन विनियोगेऽधगते सामर्थ्यस्य श्रुत्यकल्पकतया दुन्माजं नांग
 तापोऽधकममाणाभावे नोपेक्षणीयम् ।

तस्मादर्थे कावविशिष्टविभज्यमान साकांक्षाभावात् भिन्नवा
 क्यत्वाप्रतीतिः, युक्तो यत्तु भेदः ।

द्वितीयोदाहरणे तु सापत्त्यैकत्वे विभज्यमानसाकांक्षाभावात्
 विभागमन्त्रवदेकवाक्यत्वं । नच बलमी चांचयती त्वनेन सर्वेषां
 कल्पता मितिपदानां समुच्चयविधाना देवस्मिन् बलमिप्रकाशने सादि

यावगते विभज्यमानसाकांक्षात्वोपपत्तिः, सकृदुच्चरितस्यैव पदस्य क्लृप्तिविधेः जनकत्वेन क्लृप्तिनिर्वाधेनेकपदसाहित्यस्य धाचितत्वात् । क्लृप्तीर्वाच्यतीत्यत्र च न क्लृप्तिपद वरूपतामिति पदपर, तद्यद्यदिति मन्त्रपरं वा, लक्षणाप्रसगात् । अपितु क्लृप्तमरूपार्थपरमेव । नच क्लृप्तिरूपार्थपरत्वे तस्योच्चारणानुकूलं ध्यापान्वाचि वाच्यत्वं न्तर्गतं धाचिकर्मत्वात्तु उपपत्तिः, वचपरिभाषणइत्यनुशासनवशेन घञेरभिधानार्थं वा, वसापात्तप्रत्ययस्य कर्मत्वोपपत्तेः । अतएव क्लृप्तिरूपो वचोच्चारणे प्रयोगो लक्षणाधिकारानुसन्धेयः । एवञ्च क्लृप्तिपदस्यार्थपरत्वावस्थायात्तस्याश्च बहुवचसंलपया भेदावगते रथंभेदोऽप्यत्र सुलभ एव । युक्तश्चोत्तराधिकरणन्यायेन यावत्प्रथमान्त क्लृप्तिभेदइति न क्वपि अत्राधिकरणन्यायेन त्रित्वमात्रपर्यवसानाशकाः । विभागमन्त्रेषु बहुवचनाभाषास्कारकभेदस्य च स्वरूपेणा समघातितया एकस्यामपि क्रियायां स्तुतिमात्रार्थत्वेनोपपत्तेर्न भेदकतेति विशेषः ।

अतश्च क्लृप्तीर्वाच्यतीत्यस्य क्लृप्तिभेदकतयाऽप्युपपत्तेस्तन्मन्त्रसमुच्चयस्य च मन्त्राणां भिन्नार्थत्वादेवास्ति रथंभेदावगमादिभज्यमानसाकांक्षावस्य, च दूरभ्रष्टत्वाद्वाक्यभेदावगमेन यजुर्भेदोपपत्तिः । प्रयोजनं प्रथमोदाहरणेष्वप्येव । द्वितीयेषु पाठमन्त्रं ऋष्याद्यनुसन्धानमेकमन्त्रेषु वा तत्तन्मन्त्रोच्चारणसिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु सकृदेव तद्वत्सन्धानं समस्तोच्चारणचेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु—समेष्वन्वोऽप्य निराकांक्षेषु वाक्यभेदस्यादिति स्पष्टम् ।

इति वाक्यभेदाधिकरणम् ॥१५॥

अथ अनुषंगीकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू-अनुषंगोवाक्यसमाप्ति स्सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥१-१-४१॥

ज्योतिष्टोमे तिसृणामुपसदां द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वहस्तु पूर्वाद्वा पराद्भेदेन द्विरावृत्त्यानुष्ठीयमानानां क्रमेणंहितायां मंत्रत्रयमुपसदङ्ग भूतोपहोमांगत्वेनसामानातम् । तत्राद्य, - " अग्नेयाशयातनूर्ध्वर्षिष्ठो ग्रथस्यो अपावर्धात्विषवस्यो अपावर्धास्वाहा " इति । द्वितीयतृतीयौतु " यातेभग्नेरजाशया यातेभग्नेहराशया " इति । एतेषांच मन्त्राणां क्रमेणैकैकस्यतत्तदहःक्रियमाणोपसदंगभूतहोमांगतेत्यप्यविवादः । तत्रोत्तरयोर्मन्त्रयो र्यच्छब्दस्त्राद्धिङ्गनिर्देशा स्त्रिवाचकपदसाक्षात्तावगते रग्रथं कश्चित्परिपूरणसमर्थो वाक्यैकदेशः कल्पनीयः । नचाध्ययनविधिना ध्ययनोपायनियमा एक्यमनघोतस्य तदेकवाक्यस्योपपत्तिरितिवाच्यम्, प्रापक्षपठिते वेदेतन्नियमोपि अनधीते प्रधादिपदवदेवदेकदेशोपपत्तेः । ततश्चाद्यत्रयकल्पनीये वाक्यैकदेशो किंलौकिकोप्याहर्तव्यः उतघेदिकपवतन् रित्यादि राद्यमन्त्रैकदेशो नुषंगनीय इतिस्न्देहः ।

अत्रानुषंगपक्षे भास्मानस्य सर्वाद्यत्वेनैव साधयिष्यमाणत्वेनानुषक्तस्याम्नात्वात्वेन मन्त्रत्रयस्यजुष्टस्याप्युपपत्तेः पूर्वव जजुःपरिमाणचिन्तारमकात्वेन संगायुपपत्तिः ।

तत्रघेदिकशेष आद्यानन्तरपठितत्वात् दपोक्षितदेशपाठाच्चाद्यस्यैव स्वारस्येन सम्बद्धघते नानन्तरयो रिति तावद्विवादात् । अतश्चागृह्यमाणविशेषात् प्रयाजादिवात्सर्वाद्यं पद्यायमान्नात् इति नैवाशङ्कितंशक्यम् । नचविशेषस्याद्यसंघधेन निराकांक्षस्याप्युत्तरयोस्साक्षात्तावात्तदन्वयोपपत्तिः, तयोरप्यनिबद्धलौकिकशेषप्रहणेन निराकांक्षयो राद्यमन्त्रमात्रनिबद्धवैदिकशेषप्रहणानुपपत्तेः । अतएव अग्निमु

पथापस्तुवत्" इत्यस्यलौकिकाग्निग्रहणेनापि निराकांक्षत्वात्कार्यवि
 शेषपुरस्कारेण निषद्धानां वचनव्यतिरेकेणा यतनाद्दहिनेष्टुमशक्याना
 माहवर्नापादीना मग्निपदेनाग्रहणमिति सप्तमेवक्ष्यते । एवंच सायपि
 यदि लौकिकस्या प्रकृतत्वादाग्नेयीमंवन्यायेनापि प्रकृतस्यैव वैदिकस्यत
 नूरित्यादे भ्रंहणमित्याशक्येत ? तत्र आप्तेर्यामन्त्रस्यान्यत्रविनियुक्तस्यापि
 कुशदर्षादय इतिवत्समस्तस्यान्यत्रविनियोगे मन्त्रत्वानपापे मन्त्रैक
 देशस्य तनूरित्यादे रन्यत्रनयने मन्त्रत्वानापत्तिः । अतश्चोपधित
 त्वन्मयापि स एवगृह्यते । नत्वेतावतातस्यमन्त्रस्यं यजुष्ट्वं वाशक्य
 मापादपितुमितिनतद्वेभेयजुर्भेषनिमित्त प्रायश्चित्ताद्यापत्तिरिति प्राप्ते -

अभिधीयते । वैदिकस्यैव सर्वत्रानुषंगः, तस्य सर्वार्थंमाग्नातत्वात् ।
 यथैवाहि तनूरित्यादे राद्यमंत्रसंबन्धे आकांक्षासन्निधियोग्यता-कारणं
 तथैवोत्तरमंत्रद्वयसंबन्धेऽपि । तथाहि । आकांक्षात्वात् द्विशेषविष
 विष्याद्यस्येवोत्तरयो रप्यविशिष्टा । योग्यताच निराकांक्षीकरणसाम
 र्थ्यरूपा पूर्वस्मिन्नोत्तरयो रप्यविशिष्टैव । सन्निधिस्तु यद्यप्यानंत्यरूपो
 नाविशिष्टः, तथाप्यसम्बन्धिपदाव्यवधानरूपोऽ विशिष्टएव । नह्यानंत्यरूप
 स्सन्निधिशाब्दबोधकारण, तदभावेऽपि देवदत्तगामानयेत्यादौ देव
 दत्तादिपदाना मानयनान्वयदर्शनात् ; अपित्वसम्बन्धिपदाव्यवधानमेव ।
 गौशब्दस्यच सायपिव्यवधायकत्वे आनयनान्वयित्वेननासंबन्धित्वम् ।
 अतश्च प्रकृतेऽप्याद्यद्वितीयेतृतीयेषु चोक्तरूपस्सन्निधिरवि
 शिष्टः । नच द्वितीयेसन्निध्युपपत्तावपि तृतीयेतेनैव व्यवहिताधारकं
 सन्निधानोपपत्तिरितिवाच्यम् , द्वितीयेस्यापि शेषान्वययोग्यत्वेन गोप
 दधदेवासम्बन्धित्वाभावात् । अतश्चा सम्बन्धिपदाव्यवधानरूपस्य सन्नि
 धानस्य सर्वेष्वविशेषात्सर्वार्थं माग्नावागते स्सर्वसम्बन्धोपपत्तिः । अत र
 वैकस्यैवाव्यवहितानन्तर्यं । यथापेक्षितश्च स्वपाठोत्तरकाले, पाठोप्याकं

चित्करः, सर्वमंत्राव्यवहितानंतर्प्यस्य सकृत्पाठे शक्यत्वेना वृत्तपाठस्य
 चाकांक्षादित्रयेणैव सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्ते रनर्थकत्वेन सर्वान्तपा
 टनियमस्यचा पादपित्तुमशक्यत्वेन एकाव्यवधानस्या वर्जनीयत्वात् ।
 उत्तरयोरपेक्षितदेशोच्चारणस्य लिंगेनैव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च । ततश्च
 युक्त माकांक्षादित्रयसाधारण्या सर्वार्थत्वम् । नचैव व्यवधानस्या
 न्वयाप्रयोजकत्वे समानपदप्रत्यासन्न्यायागस्यैवकरणन्वोक्ति विरुध्येतेति
 वाच्यम्, अव्यवहितानंतर्प्यस्यान्वयतात्पर्यभादकत्वाभावे प्यन्वयनियामक
 त्वोपपत्तेः । तत्रहि फलनिरूपकत्व किं यागस्योत्सोमादेरित्यनियमे
 प्राप्ते नियामकमात्रं पदप्रत्यासत्तिः । प्रकृतेत्वाकांक्षादित्रयसाधारण्या
 सर्वत्रनियमेनैव सम्बन्धप्राप्तेर्नानंतर्प्यनियामकत्वोपपत्तिः । नह्ये
 कस्यनैराकांक्षेणेतरयोर्नैराकांक्ष्यं शक्यते वक्तुं । ततश्च यथैव प्रयाजा
 दीनां स्वयंप्याग्नेयाव्यवधाने अग्नीषोमीयादे रप्याकांक्षादित्रयसा
 धारण्यात्सर्वार्थत्व मेधमिहापिद्रष्टव्यम् । तस्मा द्वैदिकस्य सर्वसम्बन्ध
 रूपानुषंगएवयुक्तः, नतुक्रमिकान्वयांगीकारेणैकसम्बन्धएव वै
 दिकत्वम् इतरसम्बन्धेत्वलौकिकत्वमिति । यत श्लेषान्वयं विनाआद्यस्ये
 वोत्तरयोरपि न परिसमाप्ति रतस्सर्वेषु तुल्याम्नानादनुषंगइतिसु
 ब्रायः । प्रयोजनंतु तद्रेषे यजुर्ध्वेप्रमाक्षितमाप्तिस्स्पष्टैव ।

एवं तावदनेकेषा मुत्थिताकांक्षाणां सन्निधावाग्नायमानश्लेषसर्वत्रा
 नुषज्यतइत्युक्तम् । इदानीं तुत्याप्याकांक्षाणा मनेकेषां सन्निधावाग्नायमा
 न श्लेषसर्वत्रानुषज्यते नवेति विषयभ्यापपर्यं तस्मिन्नेव सूत्रे विचार्यते ।
 ज्योतिष्टोमे यजप्रानपावनापामन्त्राः- " चित्पातिसवापुनातु वाक्पतिस्त्वा
 पुनातु देवस्त्वा सधितापुनाति " तेषविधाः क्रियापदान्तरेण
 न स्वतो निराकांक्षाः पविताः । तेषामन्ते "अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्य
 स्य रश्मिभि"रिति क्रियासाकांक्ष श्लेषस्साम्नातः । स किं मनन्तरणेव
 मन्त्रेणसम्बन्धते तत्सर्वैरपीति विचारः ।

तत्र तेषां तावत्स्वरूपेण निराकांक्षत्वा च्लेषाकांक्ष येषा
 कांक्षामुत्याप्य सम्बन्धायात्प्यः । तत्रचैव.पदसम्बन्धेनैव निरा

कांक्षस्य शीघ्रस्य इतराकाशो त्वापकर्त्वे प्रमाणाभावात् नियामकापे
 शायां यागादाद्यिवा नन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्ते न सर्वत्रानुषंग ।
 नचैवमपि यजमान पाठयतीति विधिनाविहितस्यैकस्यैव पावनस्य
 त्रिभिरपि मन्त्रै प्रकाशनादच्छिद्रादेश्वा पूर्वसाधनीभूत प्रकाश्यमानपाठ
 नक्रियाकरण प्रकाशनार्थत्वात् पूर्वमन्त्रयो रप्यन्तिममन्त्रव प्रयोगोप
 पत्तिरितवाच्य, पावनक्रियैक्येपि मन्त्रभेदेन तत्प्रकाशनाना भेदाद्
 न्तिम प्रकाशनविषयीभूत पावनक्रियाकरणप्रकाशनार्थस्यैवा नन्तर्या
 द्बगत्त्वेन चित्पत्यादि कर्तव्यवस्थावदेव करणव्यवस्थाया अप्युपपत्ते ।
 नचान्नमन्त्राणा विकल्प येनैकस्मिन्नेव प्रकाशने त्रयाणा
 ग्रीहियवयोरपि धर्माणामव्यवस्थापत्ति, सत्यपि दृष्टापर्ये त्रिभिर्यज
 मान वाचयतीति घचनात् पार्यंसारपि मिश्रधृता तत्समुच्चयोपपत्ते ।
 अतश्च विकल्पोक्ति र्याज्ञिकाचारविषयादिनी धार्तिककारीयातिशया
 र्थेव । अतश्च सत्यस्य च्छिद्रादे स्तर्षापाठे प्रयाजादिव तत्प्रकृतप्रपुक्त
 स्यैव सर्वोपकारकत्वोपपत्ते न प्रत्येक प्रयोगाद्वानुषंगोपपत्ति ।

वस्तुतस्तु बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पावनस्यापि मुखनाभि
 गुल्भप्रदेशभेदेन त्रिरभ्यासा देकैक मन्त्रस्यैकैकाभ्यास करणत्वावग
 मा दानन्तर्यविशेषेणाच्छिद्रादे गुल्भप्रदेशसत्कारार्थं पावनक्रियाभ्यास
 प्रकाशकपदैक्यावयतया विजातीया पूर्वसाधनीभूत पावनक्रियाभ्यासां
 गत्वावगते 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाती' त्रिव दभ्यासान्तरे मास्यभावा
 द्बयवस्योपपत्ति स्तुलभैव । अतो नेदृशस्यैके अनुषंगइति प्राप्तेभिधीयते -

आकाशादिद्रवसाधारण्वात् अत्रापि सर्वार्थान्मानावगमेनानुषंगेणैव
 वाक्यपरिह्रमासि । तथाहि-सद्यधियोग्याथे तावत्पुववदेया विशिष्टे ।
 आकाशाच्चापि यथैवान्तिमस्यै तदाकांक्षाघशेन कल्प्या तथैव पूर्वयोरपि ।
 नद्वानानन्तर्यस्य नियामकतासम्भवति । तत्रहि तन्नियामक यत्र तामकृते
 पूर्वं विकल्पेनानेकेषु प्राप्ति, यथा प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तराया यागसा
 रण्यो । प्रकृततुत्याप्याकाशाणामत्रि तेषां विविगमत्राविरहेण प्रधानाया

रप्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन च प्रायेकं समुच्चेयेनैव शेषग्राहित्वागते नि
यामकानाकांक्षत्या दानन्तर्यस्य तद्वियामकारवोपपत्तिः । अतश्च यथैवाने
कद्विष्कासुषिकृतिषु श्रुतानामुपहोमानां विनिगमनाविरेहेण प्रधानत्वे
नच सर्वद्विर्गतामेवाकांक्षां प्रकल्पसमुच्चयेन सर्वायावगते नियामका
कांक्षाविरहेण नानन्तर्यस्य नियामकारवं तथैव प्रकृतेऽपि पूर्ववदेव
सर्वायं सम्प्रानावगते मुक्तोनुपगः ।

इत्यनुपंगाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अथ व्यवेताननुपंगाधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू - व्यवायानुपन्येत ॥ १-१-४९ ॥

असम्बन्धिपदाव्यवधाने सत्यनुपंगे स्थापिते यत्र सम्बन्धिपद
व्यवधानं तत्रानुपंगो नास्तीति प्रायुदाहरणार्थमिदं सूत्रं । यथा-"सन्तेद्यापु
षांपुनागच्छतां संपजत्रैरंगानि सयज्ञपतिराशिषे " इत्यत्र गच्छतामित्यस्यां
गानीत्यनेन तावदयोग्यत्वेनासम्बन्धात् असम्बन्धिपदव्यवधानेन संपदज्ञ
पतिराशिषेत्यनेन सत्यपि स्थाकांक्षत्वे योग्यत्वेच सन्निधानाभावाद्दानु
पगः । अतस्संपजत्रैरंगानीत्यत्र गच्छतामित्यस्यैव सयज्ञपतिराशिषेय
त्वापि गच्छतामिति पदमप्याहर्तव्यम् ।

नथानयो म्प्राकांक्षत्वेऽपि गमनरूपस्यैवाप्यस्य योग्यतावच्छेदभ्य
स्यान्ववोपपत्तेः विमर्ष एदाप्यादात्वरूपनेति वाच्यम् , तत्राप्यदार्प
शाब्दबोधोपाधवच्छिन्नमिति वृत्तिमत्सम्बन्धेन तावदज्ञानस्यैव कारण
त्वात् । अन्यथा देवदत्तः पचतीति केनचिदुच्यते प्रापक्षदृष्टेनैव केन
येन कर्मावांशानिवृत्तेः विपद्यतीति प्रश्नानापत्तिः । अस्मन्मतेन